

A 135978

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

V.

MONOK ISTVÁN

Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon

1526—1720

Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás

SZEGED, SCRIPTUM KFT.

1993

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI DOLGOZATOK V.

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

V.

Szerkeszti
MONOK ISTVÁN

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J000971328
J000052454

A135978

ISSN 1215—5640
ISBN 963 481 975 3

MONOK ISTVÁN

Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon

1526—1720

Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás

SZEGED, SCRIPTUM KFT.

1993

Készült a
Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszéke és a
József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára
együttműködése keretében

Szerkesztette
CSÁSZTVAY TÜNDE

Lektorálta
PÉTER KATALIN
SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ

Megjelent az
OKTK „KULTURÁLIS HAGYOMÁNYAINK FELTÁRÁSA, NYILVÁNTARTÁ-
SA ÉS KIADÁSA” KUTATÁSI FŐIRÁNY TÁMOGATÁSÁVAL

Tartalomjegyzék

Bevezetés: mely témakörökkel és forrásokkal nem foglalkozunk	7
Olvasmánytörténeti forrásaink tipológiája: 1526—1750	18
I. AZ OLVASMÁNYTÖRTÉNET JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI	18
I.1. Katalógusszerű összeírások	18
I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)	29
I.2.1. Hagyatéki összeírások	29
I.2.2. Árvaügyi iratok	33
I.2.3. Végrendeletek	34
I.2.4. Vagyoneklobzási jegyzőkönyvek	34
I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)	35
I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei	35
I.2.7. Vegyes célú összeírások	35
I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemény jegyzéke)	35
I.3.1. Adományozások	35
I.3.2. Feljegyzések kölcsönzéséről	36
I.3.3. Magánszemély könyvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék	36
I.4. Személyes iratok	36
I.4.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről	36
I.4.2. Levelek	37
I.5. Egyéb források	37
I.5.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről	37
I.5.2. Adás-vételi feljegyzés	37

I.5.3. Köttetési lista	37
I.5.4. Könyvszámlák	37
I.5.5. Könyvbejegyzésekről fennmaradt könyvjegyzék	37
I.5.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék	37
II. AZ OLVASMÁNYTÖRTÉNET NEM JEGYZÉK-SZERŰ FORRÁSAI	38
II.1. Levelek	38
II.2. Irodalmi források	38
II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)	38
II.4. Könyvbejegyzések	38
II.4.1. Possessorbejegyzések	38
II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások	39
II.4.2. Régi raktári jelzetek	39
II.5. Töredék-adatok	39
A dokumentumok forráskritikai elemzése	40
A katalógusok és jegyzékek bibliográfiai szempontú jellemzése	40
Az egyes könyvtételek azonosíthatósága	42
Az interperáció lehetőségei és a források	47
olvasmányszociológiai megközelítés	47
hatástörténeti megközelítés	51
a könyvjegyzék mint mentalitástörténeti forrás	51
olvasástörténeti szempontok	52
Olvasmánytörténeti forrásaink kutatása, nyilvántartása és kiadása	57
Zárszó	65
Rövidítve idézett szakirodalom	67
Zusammenfassung	93

Bevezetés: mely témakörökkel és forrásokkal nem foglalkozunk

Amikor 1979-ben elkezdődtek azok a munkálatok, amelyek eredményeképpen ma több, mint 1500 magyarországi könyvlistát ismerünk az 1526–1720 közti időszakból, Keserű Bálint a program céljainak meghatározásakor arra a kezdeményezésre utalt, amelyet Jakó Zsigmond a kolozsvári polgárság anyagi kultúrájáról írott cikkében¹ képviselt. Kifejezetten azoknak a forrásoknak összegyűjtését tűztük ki tehát célul, amelyek a szűken vett olvasmánytörténetet dokumentálják; azt, hogy az adott időszakban ki, mit, mikor olvasott — Keserű Bálint szavaival: „Bizonyosra vesszük, hogy [...] az eddiginél pontosabb képet kaphatunk arról: mit olvastak a kb. 1530–1730 közti két évszázadban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit a protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban.”² Ez az 1979-ben fölvetett, 1983-ban nyomtatásban is megjelent kérdés a korszak európai szakirodalmában hasonlóképpen fogalmazódott meg (főként a források gazdagsága miatt persze ezek szélesebb kört érintettek): Paul Raabe (1982): „Die historische Leserforschung [...] fragt: Wer las? Was wurde gelesen? Wie wurde gelesen? Wann las man? Man möchte die Lesertypen, Lesegewohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.”³; K. W. Humphreys (1986): „Our questions are: what books were available and where, who read them, what evidence is there that they were used and what effect did this use have on society (if any)?”⁴.

1 JAKÓ 1957. 361–393.

2 ADATTÁR 11. 605.: Keserű Bálint utószava

3 RAABE 1982. 434.

4 HUMPHREYS 1986. 105. Magyarul: A könyves kultúra. XIV–XVII. század. I. Vál., jegyz.: Monok István, Szabó Enéh. Szeged, 1992. 277–287.

Kutatómunkánk középpontjába tehát (a fentiek szellemében) a magánkönyvtárak jegyzéke került. Már kezdettől világos volt azonban számunkra, hogy a legtágabban megfogalmazott cél — az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának az olvasmánytörténet forrásaival lehetőség szerinti egzakt körülírása — eléréséhez nem elég pusztán ezt a forrástípust kutatni. Figyelembe vettünk tehát minden olyan dokumentumot, amely az említett korszakban a könyvre vonatkozott.

Az eredeti célkitűzés természetesen korlátozó is volt. Nem akartunk foglalkozni „minden könyves ügy történetével”, ennek forrásaival, így a hazai könyvtermeléssel és az ezzel szorosan összefüggő tudományterületekkel (úgymint a nyomdásztörténet, a nyomdászat technikájának története, a papírtörténet, a könyvillusztráció, a könyvkötészet, a könyvkereskedelem); a hazai intézményi könyvtárak történetével (a nyilvános könyvtárak, a városi könyvtárak, a világi egyházak és rendházak könyvtárai, az egyetemi és iskolai könyvtárak); s azokkal a forrásokkal, amelyek egyes könyvek egyes olvasóra tett hatását dokumentálják. Röviden: célunk az olvasás hazai társadalomtörténete forrásainak feltárása volt, olyan szempontból, hogy a korabeli olvasók a társadalom mely rétegeiből kerültek ki, mit olvastak, és időben ez az olvasmányanyag hogyan változott. Mindezt az említett recepciótörténet érdekében, tehát nem foglalkoztunk az olvasási szokásokkal és így most még az olvasók típusaival sem.

A feltárt forrásanyag azonban eloszlatta azon reményeinket, hogy munkánk a kutatási szakaszban is az említett szűk területre koncentrálódhat. Egy könyvkereskedő vagy egy könyvkötő hagyatéki összeírása, amely összeírás kiterjed a raktárkészletre is, kiváló forrása a könyvkereskedelem, illetve a könyvkötészet történetének, amellett, hogy az adott területen ténylegesen rendelkezésre álló, elolvasható könyvekről is hírt ad. A canonica visitatiók jegyzőkönyveiben gyakorta a lelkész magánkönyvtárát is összeírták, a plébánia, a parókia könyvtára pedig lelkipásztorok sorát szolgálta. Az iskolai matrikulákkal egy könyvben vezetett iskolai könyvtárak katalógusai mellett ott vannak az egyes adományok jegyzékei, néha a kölcsönzésekre vonatkozóan is találunk megjegyzést. E könyvanyag a korabeli értelmiség képzésében csaknem a magánkönyvtárakkal azonos

súllyal vett részt, hiszen a legérzékenyebb korban találkozhatott vele a tanuló. Ugyancsak a kolostorok könyvtárainak összeírásakor az adományokat is felsorolják; maguk a könyvek a kolostor lakóinak, illetve a rend tagjainak rendelkezésére álltak. A nyilvános könyvtár katalógusa (Kassa) — ha ténylegesen nyilvános könyvtár volt — pedig szintén nem hagyható ki a vizsgálatból.

A kutatás további tervezhetősége érdekében határoztuk el — eredményeink részleges összefoglalásául — a feltárt források tipológiájának elkészítését, szembesítve azt más rendszerező munkák eredményeivel. Fontosnak találtuk ezt azért is, hogy lássuk, mely forráscsoportra nem fordítottunk eddig kellő figyelmet, illetve melyek azok, amelyek nálunk teljesen hiányoznak.

Forrástipológiánk összeállítása előtt szólnunk kell három fontos megkorlátozásról:

Jóllehet az első olvasmánytörténeti „Quellenkunde” összeállításával már a XVIII. században próbálkozott Christian Felix Weisse (1726—1804)⁵, Ferdinand Eichler pedig 1903-ban megfogalmazta azt az igényt, amely a német könyvtártörténet forrásgyűjteménye iránt már akkor felmerült⁶, mindmáig mégsem készült könyvtár- és olvasmánytörténeti forrástipológia.

1984-ben Reichard Wittmann arról beszélt a wolfenbütteli „Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens” 6. ülészakán, hogy a forrástipológia összeállítójának részben könnyű dolga van, hiszen a források a kezében vannak és nem kell átrágnia magát hatalmas szekunder irodalmon, de nehéz dolga van, „weil man sich ohne methodische Absicherung auf unbekannten und schwankenden Boden vorwagen muss.”⁷ 1987-ben megjelent a németországi könyv- és könyvtártörténeti kutatások addigi eredményeit számbavevő, s a további irányokat kijelölő kézikönyv. Georg Jäger „Historische Lese(r)forschung” című tanulmányának összegzésében kitér a forrástipológia és a kutatómódszertan hiányára: „Meine

5 Der Kinderfreund. Ein Wochenblatt. Erster Theil. 4. Aufl. Reutlingen, 1818. cf. LESEN 1973. 211—227.: Zu einer Typologie des Lesens (von Alexander Beinlich)

6 EICHLER 1903. 221—229.

7 WITTMANN 1984. 7.

Ausführungen laufen auf Desiderata hinaus: die historische Leseforschung benötigt zum einen eine Methodologie und zum anderen eine Quellenkunde und Quellenkritik, um sich als wissenschaftliche Disziplin zu konsolidieren.”⁸ Ez utóbbi tanulmány fogalmazta meg számunkra legkonkrétabban azt a különbséget is, ami a mai olvasásszociológia és a történeti olvasmányműveltség kutatása között van: „Für die aktuelle Leserforschung ist der Leser «die abstrakte Summe aller seiner möglichen Erscheinungsformen», d. h. Bezugspunkt und Integrationsfigur der gewonnenen Daten. Historische Leser sind Konstrukte auf der Basis quellenkritisch und methodisch gewonnenen Daten aus dem überlieferten Material.”⁹

Ezért mi is megtehetjük első megszorításunkat a hazai korai olvasmánytörténeti forrástipológiánkkal kapcsolatban:

Mostani feladatunkhoz azok a rendszerező munkák, amelyek a könyvtártörténet (a kezdetektől napjainkig feldolgozó) forrásait első sorban a történettudomány tipológiai és kutatómódszertani eredményei alapján egyetlen elvont rendszerbe akarják foglalni, nem, vagy csak kevésbé használhatóak. Ilyen például Hermann Jean de Vleeschauwer rendszere az „Encyclopaedia of Library History”-ban,¹⁰ vagy Richard Krzys tanulmánya (Library historiography);¹¹ de ide sorolható Haynes McMullen,¹² Johann Gustav Droysen¹³ és Hans Joachim Koppitz¹⁴ forrásrendszertana is. Az ilyen típusú munkákról ad átfogó képet Andreas Anderhub „Grundzüge einer Quellenkunde zur Bibliotheksgeschichte” című tanulmányában,¹⁵ azzal a tanulsággal, hogy az egyes korszakok olvasmányműveltségének kutatása külön-külön módszereket is megkíván.

8 JÄGER 1987. 506.

9 JÄGER 1987. 492.

10 Pretoria, 1955. 46—63.

11 Encyclopedia of Library and Information Science. Vol. 15. New York, 1975. 294—330.

12 MCMULLEN 1971. 23—41.

13 Johann Gustav DROYSEN: Historik. Eine Vorlesung über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. 8. Aufl. München—Wien, 1977. 332—336.

14 KOPPITZ 1973. 21—31.

15 ANDERHUB 1980. 142—156.

A másik megszorítást a középkori források oldaláról kell tennünk. A medievisztika fejlettségét bizonyítja, hogy 1972 óta, amikor elhatározták egy „Typologie des sources du Moyen Age occidental” elkészítését, közel száz egy-egy forrástípust elemző kismonográfia jelent meg. Léopold Genicot a vállalkozást bevezető füzetében¹⁶ a források rendszerét a történettudomány kíváncsi szerinti állította össze, így a könyv-, a könyvkultúra- és az olvasmánytörténet nem képez külön fejezetet. A könyv (livre), az írás (l'écriture) mint általános probléma mellett a „Sources d'histoire de la pensée” közt ott találjuk a könyvtárkatalógust (catalogues des bibliothèques), de természetesen a többi, alább tárgyalandó forrás egy-egy szakterülethez került (pl. a hagyatéki összeírás a „sources administratives” csoportba). Egy-egy forrás értékelésénél persze figyelembe kell vennünk az itteni eredményeket, de rendszerként mostani célunk eléréséhez nem használhatjuk.

A harmadik, immár a XVI—XVIII. századra vonatkozó rendszerezés — noha erős megszorításokkal használható — már nem zárható ki egyértelműen a vizsgálatból, akkor sem, ha Magyarországon csak elvétve fordul elő e csoporthoz tartozó forrástípus.¹⁷ Ez a forráscsoport a kereskedelmi könyvkatalógusok csoportja, amelyet Günther Richter elemzési szempontjait¹⁸ figyelembe véve Reichard Wittmann csoportosítása szerint tekintenénk át.¹⁹ Archer Taylor²⁰ és Albert Ehrmann²¹ saját, a nyomtatott katalógusokat összefoglaló bibliográfiájukban a kronologikus, területi elvet követték, illetve forrásrendszerezésük lényegesen nagyobb csoportokat érint, mint Wittmanné. Ez utóbbi szerint a kereskedelmi katalógusok típusai a következők:

16 GENICOT 1972.

17 A nemrég megjelent, könyvkereskedelmünk történetét tárgyaló monográfia sajnos nem tér ki a forrásviszonyokra: KÓKAY 1990.

18 RICHTER 1984. 33—65.; illetve RICHTER 1964. 317—372.

19 WITTMANN 1984. 8—9.; illetve WITTMANN 1991. bevezetője

20 TAYLOR 1986. négy nagyobb csoportot különít el: Catalogues of Private Libraries; Catalogues of Institutional Libraries, Dealer's catalogues, Publisher's catalogues. Túlnyomó többségük e katalógusoknak XIX. századi.

21 EHRMANN 1965.

1. Egyes nyomdák termékkatalógusai (Kataloge von Buchdruckern und Druckerverlegern)²²

Ehhez a csoporthoz egyetlen 1720 előtti könyvlistánk tartozik, a nagyszombati jezsuita nyomda termékeit bemutató nyomtatott katalógus: *Catalogus librorum qui in Academia S. J. Typographica venales habentur. Tyrnaviae, 1710, Typis Academicis S. J.*²³ Meg kell még említeni Kénosi Tózsér János: *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania* című kéziratát, amely semmiképpen sem kereskedelmi jegyzék, de felsorolja a kolozsvári és a gyulafehérvári nyomdák unitárius termékeit, s e kiadványokról az információ, ha szűk körben is, de terjedt.²⁴ Nemzetközileg is fontos az a Sopronban előkerült jegyzék, amely a tübingen/urachi Ungnád—Truber-féle nyomda termékeit sorolja fel, ami Magyarországra minden bizonnyal a könyvkereskedelemben is érdekelt soproni kereskedők révén kerülhetett.²⁵

2. Könyvkiadók ajánló-katalógusai (Kataloge von Verlegern und Verlegersortimenten)²⁶

22 KAPP 1886. 772—774.; GOLDFRIEDRICH 1908. 87—135.; RICHTER 1984.

23 MKSz 1888. 59—84.; KtF VI. 114.; KÓKAY 1990. 72. „Buchverzeichnis”-ként említi.

24 Kénosi Tózsér János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. — *Bibliotheca scriptorum Transylvano—unitariorum*. Compiled by Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 32./

25 Tibor GRÜLL—István MONOK: *Der Katalog der Ungnad—Truber Druckerei in Urach (Tübingen) im Bestand des Stadtarchivs von Sopron (Ödenburg) in Ungarn*. = *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 17(1992). 77—81.

26 RICHTER 1984. 60—65. az e forrástípusra vonatkozó szakirodalmat felsorolja. Itt csak Günther Richter egy könyvét emelnénk ki: RICHTER 1965. és ENGELSING 1969.; ENGELSING 1970.; ENGELSING 1971.; vö. még: WIDMANN 1965. 291—305.

3. Könyvkereskedők válogatott ajánló- és állományjegyzékei (Sortiments- und Lagerkataloge)²⁷ — ide sorolva az olyan XVIII. századi kumulált jegyzékeket is, mint a Georgi.²⁸

Jóllehet nyomtatott jegyzékünk e típusból nincsen, de megemlíthetjük itt Hans Gallen kassai könyvkötő és könyvkereskedő hagyatéki összeírását (1583), amely kiterjedt a raktárkészletre is. A jegyzék jellemzésére nem alkalmazhatjuk azokat a szempontokat, amelyeket a kereskedelmi jellegű katalógusokra Richter megjelöl,²⁹ illetve azok közül csak néhány vehető figyelembe.³⁰ Hasonlóan hagyatéki leltár-ból ismert két könyvkötő raktárkészlete is, amelyeket e forráscsoportban meg kell említenünk: Zacharias Milch soproni (1704)³¹ és Caspar Wisst kassai (1714)³² kereskedő-polgárokról van szó.

4. Antikváriumkatalógusok, illetve ezek egy speciális formája az aukciókatalógus (Antiquariatskataloge und Auktionskataloge) — megjegyzendő, hogy ezen utóbbiak sokszor lényegében magán-könyvtár jegyzékének is tekinthetők.³³

Az első Magyarországról ismert nyomtatott, e forráscsoport-hoz sorolható katalógus 1763-ból való, a Bánffy-könyvtár nagyszombati elárverezésekor készített katalógus.³⁴

27 Lásd például: HOFFMANN 1860.; WIDMANN 1965. 302—315.; SELM 1980.; WINANS 1981. (bár ebben számos antikvárium-katalógust is felsorol a szerző); WEBER 1984.

28 Például EBL.

29 RICHTER 1984. 35.: „1. Die äussere Gestalt der Anzeige oder Katalog; 2. Die Form der Titelwiedergabe; 3. Der Informationsgehalt der Anzeige und die Gliederung der Angebots; 4. Die Zweckbestimmung des Katalogs und seine Überlieferung; 5. Der Anbieter der Anzeigen und Kataloge verwendet, verbunden die Frage, ob sich aus dem Katalog oder der Anzeige Hinweise auf die Vertriebswege erkennen lassen.”

30 A hagyatéki összeírás megjelent: ADATTÁR 13. 22—35.

31 KtF II. 116.

32 ADATTÁR 15. 76—79.

33 WIDMANN 1965. 316—331.; GEBAUER 1981.; GEBAUER 1984.; BREYMAYER 1984.; SELM 1982.; SELM 1984.; WENDT 1964.

34 Az első magyarországi aukció katalógusa, amely e korszakban jelent meg: Cibinii, 1763.

5. Kölcsönkönyvtárjegyzék (Leihbibliothekskataloge)³⁵

6. Vásári katalógusok (Messkataloge)³⁶ — külön kiemeljük David L. Paisey értékelését e forráshoz, tudniillik szerinte a XVI–XVII. századi könyvtermés nincs e könyvpiaci katalógusokban említve.³⁷

Wittmann ezeken a katalógus-típusokon kívül megemlíti még a ritka könyvek jegyzékeit (Cathalogi rariorum librorum), amelyeket mi besorolhatónak látunk a válogatott ajánlójegyzékek (Sortimentskataloge) közé,³⁸ és a cenzúrajegyzékeket (Zensurverzeichnisse), ide értve az Indices librorum prohibitorum is.³⁹ Külön említést kell tenni arról a csakis Tirolban ismert cenzúra-tevékenységről, amelyben a főherceg által kinevezett bizottság a tulajdonosoktól magánkönyvtáraik jegyzékét kérte meg. Amit aztán ez alapján gyanúsna találtak, azt elkérték, s részben ingyen, részben féláron „igaz katolikus szellemű” művekre cserélték. E könyvvizsgálat (Büchervisitation) forrásai az innsbrucki Tiroler Landesarchiv Regierungsakten, Causa Domini, illetve a Ferdinandeum fondjaiban találhatók.⁴⁰

35 WIDMANN 1965. 332–336.; JÄGER—SCHÖNERT 1980.

36 Lásd például KAPP 1886. 448–520.; GOLDFRIEDRICH 1908. 24–27., 70–76., 136–175.; WIDMANN 1965. 187–198.; FABIAN 1972–1974.; BORM 1982.

37 PAISEY 1980.

38 Vö. TAYLOR 1958.

39 Összefoglalóan, további bibliográfiai utalásokkal: GÖPFERT—WEYRAUCH 1988.

40 BIASI 1948. — E forrástípusra Ötvös Péter hívta fel figyelmemet, csakúgy, mint Carlo GINZBURG munkájára; figyelmet érdemel ugyanis a fiatal olasz történész eljárása: inkvizíciós jegyzőkönyvek segítségével igyekszik rekonstruálni egy falusi molnár olvasmányanyagát — Il fromaggio e i vermi. Torino, 1976. (magyarul: A sajt és a kukacok. Bp., 1991). A peranyag felhasználása olvasmány-, illetve történeti ismeretek rekonstruálására egyébként nem új a szakirodalomban: például a XIV. századi lengyel nemesség történetiszemléletéről a Német Lovagrenddel való peres dokumentumok alapján írt szellemes tanulmányt Helena HLOPOCKA (Comments of the Historical Culture of the Polish Nobility in the 14th Century. = The Polish Nobility in the Middle Ages. Ed.

A cenzúrával kapcsolatos forrásoknál meg kell állnunk egy pillanatra, hiszen az az összeírás, amely Christoph Nicolaus Voigt (1678—1732) Nagyszebenben hagyott könyveiről készült (1714), az ottani evangélikus egyházi cenzúra terméke. Gátat kívántak vetni ugyanis a pietista tanok terjedésének.⁴¹ A másik, már határozottabban a cenzúra működését jelző eset eredménye az az 1720—1721-ben készült három összeírás, amely a határon megállított könyveket sorolja fel (Frankfurtból Eperjesre kellett volna a könyveknek megérkezniök).⁴²

Csoportosításában Wittmann nem tér ki a könyvkereskedelem nem katalógus-szerű forrásaira, amelyek azonban az egyes (magán- illetve intézményi) gyűjtemények anyagát dokumentálják.⁴³ Fontosnak látjuk azonban jelezni — különösen mert hazai példa is van rá — a nyomdászok, a könyvkereskedők számláinak fontosságát. A magyarországi korai könyvkereskedelem történetének forrásai minden bizonnyal nem az egykori Magyarország levéltáraiban, hanem Németországban vannak. A nürnbergi kereskedők dél-kelet-európai kapcsolatairól — benne a könyvkereskedelemről is — Ute Monika Schwob írt példaértékű monográfiát, alapvetően ottani forrásanyagra támaszkodva.⁴⁴ Számunkra most természetesen Jean Aubry, Erhardt Widmar és Erhardt Hiller Batthyány Boldizsárnak küldött számlái az érdekesek,⁴⁵ hiszen a németújvári gyűjtemény XVI. századi anyagáról (az első beszerzésekről) ezek tájékoztatnak. Ugyanígy meg kell említeni a Lang Mátyásnak küldött számlákat is, amelyek a soproni evangélikus gyülekezeti könyvtár kialakulása történetének nélkülözhetetlen forrásai.⁴⁶

by Antoni Gasiorowski. Wrocław—Warszawa—Krakow, 1984. /Polish Historical Library. 5./ 235—254.)

41 KtF I. 171. Feldolgozása: HERNER János szakdolgozata, JATE BTK kézirat

42 KtF I. 175.

43 WITTMANN 1991. természetesen szélesebb körű forrásanyagra épül. Vö. még WIDMANN 1965; HEIMBÜRGE 1982.; A nem katalógusszerű kereskedelmi dokumentumokra lásd NICOLAI 1988.

44 SCHWOB 1969. 82—212.: Buchproduktion und Buchhandel als Vermittler.

45 ADATTÁR 11. 410—435.

46 Vö. a soproni Lang Mátyásnak küldött számlákkal. ADATTÁR 18. (megjelenés előtt)

Reichard Wittmann forrástipológiájának második részét — a kereskedelmi katalógusok mellett a másik fő csoport: az állományjegyzékek (Bestandverzeichnisse) — nem dolgozta ki, csak jelzésszerűen utalt arra, hogy ez a nagy csoport alapvetően két részre osztható: a nyilvános, illetve az intézményi könyvtárak katalógusaira (Kataloge öffentlicher Bibliotheken) és a magánkönyvtárak katalógusaira (Kataloge privater Sammlungen aller Provenienzen).⁴⁷

Az eddigiekben vázlatosan áttekintettük azokat a forrásokat, amelyek a könyvtermelésnek az olvasóhoz való közvetítését teszik kutathatóvá,⁴⁸ azzal a sajnálatos megállapítással, hogy a nyomdászat korabeli hazai állapotának megfelelően ezek a források nálunk gyakorlatilag teljesen hiányoznak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy európai összehasonlításban a könyvfogyasztás felől közelítve is ilyen szomorú lenne a kép. Kitűzött célunk: az olvasás hazai társadalomtörténete forrásainak feltárása jelentős mértékben előrehaladt, s ha igaz Reichard Wittmann értékelése, miszerint „zweifellos sind die Bestandskataloge öffentlicher und privater Sammlungen eine via regia zur Erforschung der Sozialgeschichte des Lesens”,⁴⁹ akkor az összegyűlt forrásanyag rendszerezésével, elemzésével közelebb kerülhetünk az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának ilyen szempontú körülírásához.

Bevezetésünk végén még három megjegyzést kell tennünk:

(1) Vannak olyan intézmények amelyek nem léteztek az 1720 előtti Magyarországon — akadémiák, olvasóköri, nem kereskedelmi kölcsönkönyvtárak, egyes folyóiratok köré csoportosult klubok (Akademien, Lesegesellschaften, Leihbibliotheken, Journalzirkel) — így értelemszerűen ezek könyvtárkatalógusai nem szerepelnek tipológiánkban.⁵⁰

47 WITTMANN 1984. 8.

48 RAABE 1982. 433. — három alapvető csoportra osztja a könyvvel kapcsolatos kutatásokat (Erforschung der Geschichte des Buchwesens): (1) Die Erforschung der Buchproduktion; (2) Die Vermittlungsfunktion des Buchhandels; (3) Vom Autor zum Leser (Rezeptionsgeschichte)

49 WITTMANN 1984. 13.

50 WITTMANN 1984. 8., 15.; RAABE 1982. 436—437.; VODOSEK 1980.

(2) Az európai forrás-rendszertanok külön kitérnek arra, hogy a forrás — megjelenését tekintve — kéziratos vagy nyomtatott, s ezen belül milyen (egylapos nyomtatvány, plakát, önálló kötet stb.). Paul Raabe külön tanulmányt szentelt csak a nyomtatott intézményi könyvtárkatalogusok rendszerének (1750-ig 48 ilyen sorol fel).⁵¹ Magyarországon az első nyomtatott jegyzék az említett jezsuita nyomda termékeit felsoroló kiadvány (1710),⁵² az első kinyomtatott magánkönyvtárjegyzék pedig az ugyancsak említett aukciókatalogus a Bánffy-család könyvtáráról.⁵³ Nálunk tehát minden könyvjegyzék kéziratos.

(3) A könyvtárakról való gondolkodásnak Európában a XVIII. század közepéig hatalmas szakirodalma van.⁵⁴ E művek hazai recepciótörténete nincs még feldolgozva. Az első általunk ismert, magyar szerzőtől származó ilyen munka: *Disputatio de bibliothecis ... in Academia Lipsiensis die 13. Aprilis A. C. MDCLXXVIII. Publ. prop. M. Johannes Georgius Zihn ... respondente Adamo Gruber Sempronio-Pannonico. Lipsiae, 1678.*⁵⁵

51 RAABE 1984.

52 Lásd a 23. jegyzetet.

53 Lásd a 34. jegyzetet.

54 A Bayerische Staatsbibliothek katalógusa (BSB) oldalakon keresztül sorolja a „De bibliothecis” címszónál. A Franciaországban megjelent, a könyvtárakról szóló XVII. századi traktátusokról bibliográfia: Yves GIRAUD, *Revue Française d'Histoire du Livre*. 1979. 767—768. Lásd még WEIMANN. 1980.

55 RMK III. 2918

Olvasmánytörténeti forrásaink tipológiája*

1526—1750

I. OLVASMÁNYTÖRTÉNETÜNK JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI

I.1. Katalógusszerű összeírások

Dolgozatunk következő részében a katalógusszerű összeírásokat úgy mutatjuk be, hogy külön választjuk az intézményi- illetve a magángyűjteményekre vonatkozó mondandónkat, de hangsúlyozni kívánjuk, hogy ez a különválasztás, és az ezen belüli csoportalkotás már nem a forrástipológia szerves része.

Az intézményi könyvtárak katalógusai, állományjegyzékei:⁵⁶

A kor hazai könyvanyagáról a retrospektív nemzeti bibliográfia⁵⁷, a magyarországi szerzők bárhol megjelent műveit számbavevő

* Sem itt, sem a későbbiekben nem hivatkozunk minden egyes forrástípusnál az összes vonatkozó dokumentumra, csak példaként említünk néhányat.

56 Mivel nem célunk (s nem is tudnánk) összefoglalást adni a környező, illetve az európai országok könyvtártörténeti szakirodalmáról — ennek a megfelelő, nemzetközi apparátussal rendelkező bibliográfiai feldolgozások eleget tesznek (BBB, ABHB, WBB), röviden megemlítenénk néhány újabb összefoglalást, amely a források számbavétele, a feldolgozás módja szempontjából tanulságos. Az egyes forrástípusoknál is csak ott hivatkozunk szakirodalomra, ahol a dokumentumot forráskritikailag is elemzik. A középkorra vonatkozóan: DEROLEZ 1979. felsorol minden addig megjelent kézikönyvet a katalógusokról.; Stand der Bibliotheksgeschichte (Peter Vodosek, Helena Gregor, Mogens Iversen, Walter Pongratz, Gerhard Liebers tanulmányai) = VODOSEK (Hrsg.) 1980. 13—98.

57 RMNy, RMK I—II.

Régi Magyar Könyvtár harmadik kötete⁵⁸ és a ma is meglévő könyvek possessorbejegyzései alapján rekonstruált állományjegyzékek⁵⁹ mellett a nem privát gyűjtemények kézirattári, illetve levéltári forrásai informálnak elsősorban. Ezért tartjuk fontosnak az olvasmánytörténet forrásai számbavételekor ezt a dokumentumkört is. Albert Derolez definíciója szerint „catalogue de bibliothèque: une liste, complète ou non, de livres appartenant à une collection ordonnée, classée selon un système convenu et permettant de retrouver un livre dans cet ensemble.”⁶⁰ A kérdés tehát az, hogy az ismert könyvösszeírások megfelelnek-e ezen kritériumoknak, főként a visszakereshetőségre gondolva. Az egykori jelzeteket is megadó összeírások mindenképpen, de ilyen nagyon kevés van. Azokban a könyvtárakban, ahol egyes thecák külön-külön elnevezéseket kaptak (akár égtájak, akár a könyvek provenienciája szerint), feltehetően ugyanolyan sorrendben álltak a könyvek a polcokon, ahogy azokat felsorolva látjuk. A legtöbb katalógus szakrendben (tehát tartalmi csoportosításban) vagy nagyság szerint (formai elv szerint csoportosítva) adja meg a könyvek adatait. Nem tudunk azonban elképzelni olyan összeírási módot, amely ne az adott könyvsorrendet mutatná, legfeljebb az egyes nagyobb csoportok helyét nem jelöli meg a könyvjegyzék összeállítója. A visszakereshetőség kritériuma tehát ezen jegyzékek esetében is érvényesül. Ugyanez mondható el az alább említett magánkönyvtárakról, illetve állományukról, a könyvtárrendezések során vagy a könyvanyag egyéb alkalommal történt számbavételekor készült katalógusokról is, amelyek így, a fentiek értelmében többek a könyvjegyzékeknél.

58 RMK III.

59 E szempontból érdekes vállalkozás a BIBLHUNG. Egyes könyvtárak rekonstrukciójára lásd példaként: ADATTÁR 16/1., ACTABIBL. Európai szinten is a legjelentősebb e téren az a német vállalkozás, amely a ma fellelhető kéziratokból a középkori Németországban volt könyvtárak állományát rekonstruálja: KRÄMER 1989–1991.

60 DEROLEZ 1979. 15.

Világi intézmények könyvtárainak katalógusai

Nyilvános városi könyvtár katalógusa (Cathalogus Bibliothecae Publicae)

A város bibliotékájának nyilvánossá tétele a polgárok számára az európai városokban is csak a XVII. század első harmada után kezdődött meg.⁶¹ Az első magyarországi példa 1670 körülre datálható, s e kassai könyvtárnak a katalógusát is ismerjük.⁶² Legalábbis a katalógus címe erre utal. Sajnos azonban a könyvtár tényleges működésére semmilyen dokumentumunk sincsen. Sem a Városi Tanács jegyzőkönyveiben, sem más, a város művelődési életének történetére vonatkozó forrásban nem találtuk nyomát — ez a tény mindenképpen zavarbaejtő a gyűjtemény nyilvános voltát illetően.

Városi könyvtárak (Stadtbibliothek bzw. Ratsbibliothek) katalógusai

• Ezek a gyűjtemények tulajdonképpen a városi tanácsok kézikönyvtárai voltak. Amikor egy-egy város áttért valamely protestáns hitre, a szerzetesi közösségek gyűjteményeit sokhelyütt a tanácsok vették át (Kassa, Nagyszeben, Brassó stb.). Ezek a gyűjtemények azonban lényegesen nagyobbak voltak annál, mint amire az adminisztratív, a jogi teendők ellátásában szükség volt, ezért általában a helyi protestáns közösség iskolája kapta meg a gyűjteményt,⁶³ vagy kivételes esetben (Kassa) — amennyiben ez kétségtelenül bizonyosan állítható — nyilvános városi könyvtárrá vált. Ezért e forráscsoporthoz azokat a fennmaradt katalógusokat soroljuk, amelyekben egyértelműen a tanácsok gyűjteményéről van szó (Ratsbibliothek).

61 JÄGER—SCHÖNERT 1980. több tanulmánya említi.

62 ADATTÁR 15. 115—187. A kassaival egyidőből van egy említés Lang Mátyás egy levelében, hogy Sopronban is lett volna nyilvános könyvtár, ám erről más forrás nem áll rendelkezésünkre. Vö. GRÜLL 1992.

63 Lásd FARKAS Gábor utószavát az ADATTÁR 15. kötetében.

Más világi gyűjtemények katalógusai

Ide kellene sorolni például a tudós társaságok, olvasókörök könyvtárainak katalógusait, de ilyen nem maradt fenn. A Soproni Tudós Társaság könyveiből is csak néhányat ismerünk.⁶⁴ Megjegyezzük azonban, hogy a két nagy XVI. századi tudósgyűjtemény — Hans Dernschwam (Besztercebánya),⁶⁵ és Zsámboki János (Bécs)⁶⁶ —, jóllehet magángyűjtemény, baráti körben házi kölcsönkönyvtárként is szolgált: tulajdonosai kölcsönadták a könyveket, szűkebb környezetük használta a könyvtárat. Egy-egy főúr bibliotékája is segítette az udvarába hívott tudósok munkáját: Batthyány Boldizsár (Németújvár), Thurzó György (Biccse), illetve megemlíthető a Bejte testvérek gyűjteménye, amelyről nem maradt ránk katalógus.⁶⁷ Ténylegesen azonban e csoportba („más világi gyűjtemények katalógusai”) csak a Kassai gyógyszerész 1714. évi könyvkatalógusa sorolható.⁶⁸

Iskolai könyvtárak katalógusai

E források különválasztását — s ráadásul a világi könyvtárak közé helyezését — röviden indokolni szeretném. A kor iskolái, bármilyen fokú intézményről is legyen szó, egyértelműen valamely felekezet szellemi befolyása alatt működtek. A két egyetem (Kolozsvár, Nagyszombat) jezsuita egyetem volt, kollégiumaik kivétel nélkül — igaz városonként és korszakonként változó mértékben — a helyi egyházközösség elvárásainak megfelelően működtek. Iskolatörténetileg azonban — de könyvtártörténeti szempontból mindenképpen — elkülöníthető két csoport, miszerint az iskolának van-e világi alkalmazottja, illetve, hogy az iskolai könyvtár az iskoláé-e vagy az egyházé. Részben a katalógusok fejléce orientál a kérdés megválaszolásában (pl. Szászváros, református kollégium: *Libri ecclesiae et scholae*),⁶⁸ de egyéb dokumentumok egyértelművé tehetik a választ — pl. a kolozsvári Unitárius Kollégium gyűjteményét a templomban

64 GRÜLL 1992.

65 ADATTÁR 12.

66 GULYÁS 1941.

67 ADATTÁR 11. 389–436., 505–536., illetve ÖTVÖS 1990.

68 ADATTÁR 15. 114.

68 ADATTÁR 16/2. 197–200.

helyezték el, de iskolai használatú volt.⁷⁰ Nem tekinthető azonban (világi) iskolai könyvtárnak egyes szerzetesrendek gyűjteménye, hiszen általában a „Catalogus librorum residentiae ...” címet viselik, s bárha a rend tagjai a helyi iskolában tanítottak, ezek a könyvek a diákság számára csak kivételesen voltak hozzáférhetőek.⁷¹

Egyetemi könyvtárak katalógusai

Jóllehet már a XIII. századból maradt ránk olyan emlék, amely „studium generale” felállítását említi, folyamatosan hosszabb ideig működő felsőfokú iskolát először Pázmány Péter alapított Nagyszombatban (1636).⁷² Az egyetem könyvtárának első katalógusai (1690—1730) fennmaradtak, kiadásuk folyamatban van.⁷³ Külön fel kell hívni a figyelmet arra a könyvbejegyzésekből rekonstruált katalógusra (tehát nincs birtokunkban korabeli katalógus, amelyet e tipológiai csoportba sorolhatnánk), amely a Báthori István alapította kolozsvári jezsuita egyetem (1579—1603) könyvtárából 490 darabot sorol fel.⁷⁴

Kollégiumi könyvtárak katalógusai

A ránkmaradt katalógusok jelentős része az iskolai matrikulákkal közös kötetbe bejegyzett könyvjegyzék. Nem soroltuk ehhez a csoporthoz azokat a kisebb könyvlistákat, amelyek a kollégium számára tett könyvadományokat jelzik. Ezek magángyűjtemények forrásaiként kerülnek tipológiánkba.⁷⁵ Fontos azonban kiemelni azt a

70 ADATTÁR 16/2. 29—48.

71 Világos elkülönítést csak a későbbi (1750 utáni) időkben tudunk tenni: ACTABIBL.

72 A hazai egyetemalapítási kísérletek összefoglalását lásd KLANICZAY Tibor: Értelmiség egyetem nélküli országban. = K. T.: Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985. 77—85.; a nagyszombati egyetem történetére vonatkozóan lásd a két 350. évfordulóra kiadott kötetet, és ennek jegyzeteit: Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem története. 1635—1985. Szerk. Sinkovics István. Bp., 1985.; Trnavská Univerzita v dejinách školstva a vzdelanosti. Zborník referátov vedeckej konferencie komanej v Bratislave dňa 26. novembra 1985. pri príležitosti 350. výročia založenia Trnavskej univerzity. Bratislava, 1986.

73 KtF 36, 103; TÓTH—VÉRTESY 1982.

74 ADATTÁR 16/1.

75 Példaként lásd a marosvásárhelyi Református Kollégiumnak tett adományokat a Csulai anyakönyvben: KtF III. 36, 42, 43, 46, 61, 81, 132.

tényt, hogy az egyes iskolai könyvtárak történetének megírásakor azok az adatok, amelyek forrástípológiaiilag nem ide tartoznak (az ott tanult diákok magukkal vitt iskolai könyvei, alapítványoknak az iskola számára vett könyveinek jegyzékei stb.)⁷⁶ többségben vannak. Ide is besoroltuk viszont az előzőekben már említett két katalógust, amelyek templomi és iskolai gyűjteményeket együtt inventálnak (Szászváros református iskola, Kolozsvár unitárius iskola).⁷⁷

E forráscsoporton belül kisebb egységeket felekezetenként tudunk képezni, illetve megemlíttük az alsóbbfokú iskolai könyvtárakra vonatkozó ismereteink hiányát:

- Katolikus kollégiumok könyvkatalógusai
- Református kollégiumok könyvkatalógusai
- Evangélikus kollégiumok könyvkatalógusai
- Unitárius kollégiumok könyvkatalógusai

Alsóbb iskolák könyvtárainak katalógusai

Egyházi könyvtáraink katalógusai

Világi egyházak könyvtárainak katalógusai

Érsekségi, püspökségi könyvtárak katalógusai

A tárgyalt időszakban a magyarországi és az erdélyi katolikus egyház szervezetileg speciális helyzetben volt, rendezett állapotokról csak a török kiűzése után beszélhetünk. Az erdélyi püspökséget Fráter György szekularizálta, s noha rendre kinevezték a püspököt, ez ténylegesen csak a cím viselését jelentette számára. Erdély tehát a katolikus világi egyházszervezetet tekintve csonka struktúrájú volt, ennek megfelelően könyvtártörténetileg nem tárgyalható. A gyulafe-

76 KtF I. 128. (Teleki Jankó); KtF IV. 101. (Szaniszló Zsigmond); az alapítványi vásárlásra például a Bethlen Gábor által a szatmári Református Kollégiumra hagyott pénzen vett Károlyi Benedek-féle könyvtárat: KtF V. 20.

77 Lásd a 68. és 69. jegyzetet

hévári gyűjtemény majd csak a XVIII. század második felére alakul ki Batthyány Ignác tevékenysége nyomán.⁷⁸ A Királyi Magyarország korszakunk jelentős részében protestáns többségű volt. A katolikus részekben a katolikus hierarchia csonkán megmaradt, illetve a török által elfoglalt területekről a püspökségek központjai Nagyszombatba, Pozsonyba kerültek.⁷⁹

Ennek megfelelően azok a könyvgyűjtemények, melyeknek katalógusai e csoportba tartoznak, többségükben a Felvidéken voltak. Az esztergomi érseki könyvtár a török kiűzése után visszaköltözött eredeti helyére.⁸⁰ A püspöki könyvtárak közül a győri, a nyitrai és a nagyvárad maradt a helyén, a többi püspökség (Szombathely, Eger, Pécs, Székesfehérvár, Csanád, Kassa), illetve a kalocsai érsekség könyvtára a tárgyalt időszak után keletkezett.⁸¹ A magyarországi könyvtártörténetnek vitathatatlanul a XVIII. század második fele az egyik legszebb korszaka: a ma is látogatható műemlékkönyvtárakat többségükben ekkor alapították.

Az 1526–1720 közötti időszakból katalógus csak az esztergomi Lippay–Szelepcsényi-féle gyűjteményről maradt ránk.⁸²

Nem számíthatók ide a főpapi magángyűjtemények katalógusai, hiszen nem egyértelmű, hogy az örökség hova került: nem volt olyan előírás, amely kötelezővé tette volna a főpapoknak, hogy könyvtárukat saját egyházukra hagyományozzák. Gyakran az oldalági örökös volt a kedvezményezett (Mossóczy Zakariás a Kecskés családra⁸³ hagyta könyvtárát, de Pázmány Péter bibliotékája is részben unokaöccséhez, Pázmány Miklóshoz került.⁸⁴)

78 Összefoglalóan, számos szakirodalmi tévedés helyesbítésével lásd JAKÓ 1991.

79 KARÁCSONYI 1915.; HERMANN 1973.

80 KtF VI. 93.; BORBÉLY 1961.

81 SZARVASI 1939.; KVTTÖRT 1987. 123–156. (Tóth András)

82 KtF VI. 93.

83 IVÁNYI Béla: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése című tanulmányában (Bp., 1926) írt először e kérdésről (ADATTÁR 11. 437–486.); Kecskés András a Mossóczytól örökölt könyveket fiára Kecskés Jánosra hagyta, akinek gyűjteményét részben a pozsonyi jezsuita rendház szerezte meg. Vö. ADATTÁR 17/1. XII–XIV., 225–236.

84 ADATTÁR 13/2. (nyomdában); KtF V. 66.

Káptalani könyvtárak katalógusai

A középkori káptalanok, illetve az egyes szerzetesrendek kezében volt hiteleshelyek (ilyen értelemben káptalanok) könyvtárainról a koraújkorból nem maradtak fenn jegyzékek.⁸⁵

Plébániák, parókiák, templomok könyvtárainak katalógusai

Az elkülönítés itt (plébániai könyvtár vagy templomi könyvtár) még nehezebb, mint a templom és az iskola esetében. A differenciálás szempontja csak az lehet, hogy az adott gyűjtemény hol volt elhelyezve. Elvileg elválasztható lenne a templomokra, illetve a plébániákra vonatkozó forráscsoport úgy, hogy elkülönítenénk a canonica visitatio során keletkezett könyvjegyzékeket az egyes (nagyobb) templomok könyvtárának számbavételekor készült katalógusoktól.

Templomok könyvtárainak katalógusai

— Katolikus templomok

Ehhez a csoporthoz azoknak a gyűjteményeknek az összeírását soroltuk, amelyek a templom berendezésének, javainak összeírásakor keletkeztek, tehát a canonica visitatio során a „Libri templi ...” kezdetű összeírást csak akkor, ha külön megemlítik, hogy a könyvek ténylegesen a templomban voltak elhelyezve, s nem csupán a templom tulajdona volt a bibliotéka. Ha a parókián voltak a könyvek, akkor azt más kódszámnál tartjuk nyilván.

— Protestáns templomok

Ez esetben az iskolai könyvtáraknál említett két példa idézhető (Szászváros református, Kolozsvár unitárius iskola).⁸⁶

Plébániai, parókiái könyvtárak katalógusai

Ezek a katalógusok nagy többségükben a canonica visitatio során keletkeztek,⁸⁷ illetve akkor, amikor a lelkipásztor váltásakor lel-

⁸⁵ A leleszi premontrei könyvtárat a szerzetesrendek könyvtárai közé soroltuk (KtF VI. 1, 2.: 1566, 1569)

⁸⁶ Lásd a 68. és 69. jegyzetet.

⁸⁷ A canonica visitatióról, mint forrásról: COULET 1977. VANYÓ Tihamér: A plébániatörténetírás módszertana. Pannonhalma, 1941.; VARGA Imre: A

tárt készítettek a plébánia, a parókia javairól.⁸⁸ Azokat a jegyzékeket, amelyek akkor keletkeztek, amikor magánszemélyek végrendeletileg vagy adományképpen könyveket adtak a plébániának, illetve a parókiának,⁸⁹ magánkönyvtárként jeleztük tipológiákban, mert forrástipológiailag hagyatéki inventáriumok vagy adományjegyzékek.

— Katolikus plébániák könyvtárainak katalógusai

A tridenti zsinat rendelkezései értelmében Magyarországon is kötelező volt bizonyos könyveknek a plébániai könyvtárakban való őrzése, illetve használatuk a napi vallásgyakorlat során.⁹⁰ Ez a rendelkezés később kiegészült azzal, hogy a pap könyveit halála után a plébánia örökli — így azok a jegyzékek (noha forrástipológiailag ismét csak a magángyűjtemények katalógusai közé soroltuk őket), amelyek a lelkipásztor magángyűjteményét regisztrálják, adalékként számbaveendők az egyes plébániai gyűjtemények történetekor.⁹¹

— Protestáns parókiák könyvtárainak katalógusai

Szerzetesi közösségek könyvtárai

Csakúgy, mint a katolikus világi egyház történetében, a magyarországi szerzetesrendek történetében a XVI. század mindenképpen a szétesés, a szervezeti egységek megszűnésének évszázada. A török által elfoglalt területek csakúgy, mint a protestantizmus különféle felekezeteihez csatlakozott városok és falvak megszűntek a szerzetesrendek jövedelemforrásául szolgálni. Javaikat elvesztették, szekularizálták azokat. Könyvtáraik így nagyrészt a városi könyvtárakat, il-

canonica visitatiók. Vigilia, 1977. 104—108.; VARGA Imre: A canonica visitatio értelmező szótára. Vigilia, 1978. 200—204., 270—273.; a hazai forráshelyzetről TIMÁR 1984. Vö. még HÁZI 1958.; HOLL 1982.; KtF VI.; KtF VII.; TOMISA 1992. Lásd még a 128. és 137. jegyzetet.

88 Például KtF I. 17. a korláti lelkész könyvjegyzéke (1575)

89 Például Baracskay István adománya a Trencsén vármegyei Msenna község temploma számára 1635-ben: KtF I. 63.

90 GULYÁS 1961. II. 170—171.; BERLÁSZ 1974.

91 Vö. például a KtF I. számos katolikus és protestáns lelkészkönyvtárával.

letve részben a protestáns iskolai gyűjteményeket gazdagították.⁹² Azok a katalógusok tehát, amelyek ez utóbbiak gyűjteményeit mutatják be nekünk, részben a volt rendi könyvtárak történetének is dokumentumai. A megmaradt könyvtáraikról ismert katalógusokat rendek szerint csoportosítjuk, kihagyva azokat a közösségeket, amelyek bibliotékáiról nincs jegyzékszerű adatunk. Utalnunk kell arra a forrástömegre, amely II. Józsefnek a kontemplatív életet élt rendek feloszlátásakor keletkezett, s amely feldolgozatlanul áll kéziratárainkban, levéltárainkban.⁹³

Bencés könyvtárak katalógusai

A magyarországi könyvkultúra úttörőjének mondható rend⁹⁴ a XVI–XVII. században csak nagyon szűk mozgástérrel rendelkezett. Egyetlen rendházuk könyvtáráról maradt fenn jegyzék, a pannonthalmiról.⁹⁵ A kormányzóapátként működő Himmelreich György könyvtárának jegyzékét (1628)⁹⁶ a magángyűjtemények katalógusai közt vettük számba.

Ferences könyvtárak katalógusai

Jóllehet a ferencesek a Török Hódoltságban és Erdélyben is részben megtartották rendházaikat, katalógus ferences könyvtárról csak kevés maradt fenn (Gyöngyös, Szakolca, Csíksomlyó).⁹⁷ Tudjuk ugyanakkor, hogy a gyöngyösi katalógus csak töredékes, a mai könyvállomány kéziratossá bejegyzései alapján gazdagabb XVI. századi anyagokat láthatunk,⁹⁸ a szegedi, mindvégig az Alsóvárosban maradt könyvtárról pedig 1852-ből van először katalógusunk.⁹⁹

92 Lásd a 62. jegyzetet.

93 IVÁNYI Béla külön hangsúlyozza a forrásanyag fontosságát: ADATTÁR 11. 145–148.

94 Vö. KVTTÖRT 1987. 9–16. (CSAPODI Csaba)

95 KtF VI. 77.; az akkori állomány ma is hozzáférhető darabjait a Pannonthalmi Főszékesegyházi Könyvtár ma RPK jelzettel különítette el.

96 KtF I. 60.; ADATTÁR 13. 105–124.

97 KtF VI. 19. (1613–1627 Gyöngyös: KEVEHÁZI—MONOK 1990.); KtF VI. 83. (1662 Szakolca); 1727 Csíksomlyó

98 SOLTÉSZ 1966.; SOLTÉSZ 1993.

99 Ma a József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára kéziratárában található.

Premontrei könyvtárak katalógusai

A rend felvidéki rendházai megmaradtak, s hiteleshelyi tevékenységüknek köszönhetően megmaradt jövedelemforrásuk jelentős része. Könyvtáraik közül a leleszi prépostságéről van katalógusunk.¹⁰⁰

Jezsuita könyvtárak katalógusai

A rend dinamizmusának, szervezettségének és adminisztratív fegyelmének köszönhetően számos jezsuita rendház könyvtárát ismerjük katalógusaik alapján (Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, Sopron).¹⁰¹ Missziós könyvtárukról, amely Temesváron 1651-ben 1800 kötetet számlált, sajnos csak leírás maradt ránk egy jelentésben.¹⁰² Iskoláik gyűjteményei közül tételelesen a két egyetemét (Kolozsvár, Nagyszombat) ismerjük,¹⁰³ de ezeket az iskolai könyvtárak közt vettük számba.

Pálos könyvtárak katalógusai

Magánkönyvtárak katalógusai*

Könyvtárrendezés során készített katalógusok

Ehhez a csoporthoz nagyon kevés könyvjegyzék sorolható. Mindenképpen ide tartozik a két tudós könyvtár a XVI. századból. Hans Dernschwam (1552) és Zsámboky János (1586) is maga készítette el könyveinek leírását. Dernschwam máig használható indexet is mellé-

100 KtF VI. 1, 2.: 1566, 1569

101 ADATTÁR 17/1.

102 1651. 06.06. Temesvár, Rudolf Calleli levele a győri jezsuita rektorhoz. OL E 142 Acta Ecclesiastica, Acta Jesuitica. B 245 Acta Collegii Jaurinensis. fasc. 2. p. 50–51.

103 ADATTÁR 16/1.; illetve KtF 36, 103; TÓTH—VÉRTESY 1982.

* Amennyiben bármelyik forrástípusban fennmaradt jegyzék csak másolatban (egyres tudósok hagyatékában kéziratban vagy publikáltan) hozzáférhető, akkor a forrástípust jelző szám után „x”-et írunk — nem tekinthetjük ugyanis e formai indok miatt önálló forrástípusnak.

kelt hozzá.¹⁰⁴ Thurzó György esetében ismerjük a könyvtár rendezőjének nevét is. Samuel Hamel 1611-ben rendeztette be a biccsei könyvtárat és rendezte újra a gyűjteményt. A katalógus is ezen alkalmalmmal készült, s hozzá betűrendes mutató.¹⁰⁵ Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtáráról is egy újrendezés során (a költő végrendeletével egyidőben) készült katalógus 1662-ben; a nagyság szerint elrendezett gyűjtemény ezúttal szakrendbe került.¹⁰⁶

A könyvvállomány számbavételekor keletkezett inventáriumok

Ezek a könyvjegyzékek általában egy nagyobb összeíráskörön belül keletkeztek, de nincs információnk arról, hogy az összeírásk oka haláleset, osztozkodási per, konfiskálás vagy más hasonló lett volna. A legjobb példa talán a németújvári Batthyány Könyvtár 1654-es összeírása. Lehet, hogy Batthyány Ádám a testamentumát elkészíttetvén számot kívánt vetni egyéb javaival is (mint ahogy Zrínyi Miklós esetében a könyvtárrendezés egyértelműen a végrendelet elkészülte után történt), de erre vonatkozóan konkrét adatunk nincsen.¹⁰⁷

I.2. Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)

I.2.1. Hagyatéki összeírások

A hagyatéki leltár valamely elhunyt magánszemély tulajdonában volt és utána maradt ingó és ingatlan vagyon összeírása.¹⁰⁸ Olvasmánytörténeti forrásaink több, mint 70%-a ebből a dokumentumkörből kerül ki. Miután a hagyatéki inventárium kiváló forrás bármely kor anyagi kultúrájának kutatásakor, természetes, hogy forrástípusként is sokat foglalkoztunk vele a szakirodalomban. Tulajdonképpen a francia Annales-iskola emelte ki számos más történeti forrástípus

104 ADATTÁR 12.

105 ADATTÁR 11. 505—536.; LUDÁNYI 1990.

106 MONOK 1986.; ZRINYI KVT 1992.

107 ADATTÁR 11. 268—278.; MONOK 1986.; ZRINYI KVT 1992.

108 Vö. EMBER Győző: Levéltári terminológiai lexikon. Bp., 1982. 102.

közül, s hangsúlyozta jelentőségét. Olvasmánytörténeti szempontból először Lucien Febvre „Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. De la renaissance à la Contre-Réforme: Changements de climat” című tanulmányában értékelte.¹⁰⁹ A francia könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatók bőven kihasználták ezt a forrástípust: 1956-ban megjelent Roger Doucet kismonográfiája Párizs XVI. századi könyvtáiról,¹¹⁰ amit Henri-Jean Martin egészített ki egy tanulmányában;¹¹¹ ugyanő példaértékű monográfiát is írt,¹¹² majd ezt követte Albert Labarre műve Amiens XVI. századi olvasmányairól.¹¹³ Közben a hagyatéki összeírások más szempontú értékelése is megtörtént,¹¹⁴ amely lehetővé tette a könyvkultúrának a mindennapok kultúrája történetébe való beillesztését.¹¹⁵ Micheline Baulant tipológiája az eddigi eredmények összefoglalása, rendszerezése.¹¹⁶ A módszernek, a svájci forrásviszonyokra való alkalmazására szép példa Bernard Lescaze tanulmánya a genfi XVI. századi olvasmányokról.¹¹⁷

A németországi szakirodalomban Walter Wittmann 1934-ben megjelent, máig módszertani tanulságokkal bíró könyve¹¹⁸ és

109 FEBVRE 1941.

110 DOUCET 1956.

111 MARTIN 1959.

112 MARTIN 1969. E könyv kutatómódszertanának értékelését lásd: Centre Méridional de Rencontres sur le XVIIe siècle. Deuxième colloque de Marseille. 28–30. janvier 1972. État present de quelques travaux concernant le XVIIe siècle. Marseille, 1973. Centre Régional de Recherche et de Documentation Oédagogiques. — [2. Chapitre:] Le livre. Documents d'archives. Ezen belül lásd Louis van Delft hozzászólását: La méthode. Résultats. pp. 69–87.

113 LABARRE 1971.

114 GARDEN 1967.; POISSON 1973.; VOGLER 1979.; WAGENINGEN 1980.

115 BÁTORI—WEYRAUCH 1982.; WEYRAUCH 1977.; BAULANT 1978.; SCHUURMAN 1980.; ROTH 1980.; MEINERS—MOHRMANN—ROTH 1980. Fontos lehet számunkra a városi könyvkultúra elemzésekor a prágai XVIII. századi olvasmányanyag elemzése: POKORNY 1990.; összehasonlításlul a stockholmi helyzet: JARRICK 1990. Vö. még JAYNE 1983.; CHEVALIER 1985.

116 BAULANT 1980.

117 LESCAZE 1980.

118 WITTMANN 1934.

Hildegard Neumannnak a tübingeni polgárság könyvkultúrájáról írt monográfiája¹¹⁹ után a 70-es években jelentek meg nagyobb tanulmányok.¹²⁰ A 80-as évek elejétől elkezdődött a hagyatéki inventáriumok forráskritikai elemzése: 1981-ben megjelent Günter Berger: „Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens” című tanulmánya, amely egyben kutatástörténeti áttekintés is.¹²¹ Paul Raabe a többi olvasmánytörténeti dokumentum közé helyezve értékelte e forrástípust,¹²² majd Erdmann Weyrauch „Nachlassinventare als Quellen der Bibliotheksgeschichte” című írásában elvégezte a könyvtártörténeti szempontú értékelést.¹²³ Az angol és a spanyol kutatások módszertanilag is számos tanulságot rejtenek magukban, jól lehet az elért eredmények általában egy-egy tudóséi, s nem szervezett csoportmunkáké.¹²⁴ Külön kiemelhető az az eredmény, ahogy Miriam Usher Chrisman a XVI. századi Strasbourg hagyatéki inventáriumait elemzi, s elhelyezi a kulturális változásokról alkotott teljes képbe.¹²⁵ Szlovákiában és Csehországban is nagy tömegben használták e forrástípust a könyvtártörténeti kutatásokban is (Pokorný, Čičaj, Repčak), ha forrástani elemzésük nem is készült el.¹²⁶ A lengyel szakirodalomból olyan, a hagyatéki összeírásokra alapozott könyvtörténeti tanulmányt, amely egyben forráskritikai alapvetés is, csak a XIX. század első felére vonatkozóan ismerünk.¹²⁷ A hazai történeti szakirodalom is bőven kihasználta az e for-

119 NEUMANN 1955.

120 Összefoglaló monográfiára példaként lásd ENGELSING 1974.; illetve vö. BÁTORI—WEYRAUCH 1982.

121 BERGER 1981.

122 RAABE 1982.

123 WEYRAUCH 1984.

124 JAYNE 1983.; CHEVALIER 1985., különösen a 13—64. oldalak: Problemas generales y cuestiones de methodo.

125 CHRISMAN 1982. 59—75., 331—338.: The Reading and Book-Buying Public.

126 REPČAK 1974.; ČIČAJ 1981.; POKORNÝ 1990.

127 MOCZULSKA, A.: Rola książki jako przedmiotu w domach burzudazji warszowskiej w XIX wieku. Kwartalnik historii kultury materialnej, 27(1979) 32—52.

rástípus adta lehetőségeket,¹²⁸ de az olvasmánytörténeti értékelés még nem történt meg.¹²⁹

Mivel olvasmánytörténeti dokumentumaink forráskritikai elemzését külön fejezetben végezzük el, itt csak a XVI–XVII. században Magyarországon fennmaradt hagyatéki inventáriumok fajtáira térnénk ki.

A továbbiakban tehát különbséget kell tennünk a hagyatéki leltárak között, aszerint, hogy mely szociális rétegbe tartozott az elhunyt, s aszerint, hogy az egykori Magyarországon hol élt.

Arisztokratáink, módosabb nemeseink számára a könyv nem képviselt akkora anyagi értéket, hogy a hagyatékozási eljárás során részletes jegyzék készítését követelték volna meg. Így a hagyatéki leltár csupán könyvtártörténeti, de nem olvasmánytörténeti forrás. Megtudjuk ugyanis, hogy valamely nemesnek egyik udvarházában mekkora számú könyv volt, és annak mekkora volt a becsült értéke. A polgárhagyatékok esetében azonban csak akkor ilyen szűkszavú a forrás, ha a városi tanács kettős könyvelést valósított meg, vagyis létezett a hagyatéki jegyzékeknek egy „Maculatoria” és egy „Purum” sorozata. Vagyis, a helyszínen készített jegyzetekből tiszta tázatot készítették részben a tárgyalásra, részben az irattár részére. A „Purum” sorozat aztán már csak a könyvek számát és értékét jelölte meg. A városi levéltár selejtezésekor a „Maculatoria” sorozatot bizonyos idő elteltével más célra — mint papírt — felhasználták. Így

128 Csak utalnék itt az MTA Történettudományi Intézetében és a Magyar Országos Levéltárban régóta folyó kutatásokra, amelyeket Zimányi Vera irányít; lásd még GRANASZTÓI György: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén. Századok, 1972. 350–399.; ZIMÁNYI Vera: A hagyatéki leltárak levéltári feltárása és gépi adatfeldolgozása és BENCZÉNÉ NAGY Eszter: Gondolatok a hagyatéki leltárak forráskiadásának szükségességéről. — mindkettő: A levéltári forráskiadás. — Az egyházi levéltárak. A levéltári szekció tanácskozása a Magyar Könyvtárosok Egyesülete XIII. vándorgyűlésén. Kaposvár, 1981. Szerk. Bán Péter. Bp., 1981. /Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Levéltári szekció füzetei. 1./ 25–30., 31–33.; Vö. még: SZENDE Katalin: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. Aetas, 1990. 69–123. Lásd továbbá a 87. és 137. jegyzetet.

129 Első próbálkozásoknak tekinthetők: a KtF I. előszava; KEVEHÁZI 1985.; MONOK 1990.; FARKAS 1992.

járhattunk volna pl. Kassa esetében is, de szerencsére ott megmaradt mindkét sorozat, csaknem hézagmentesen.

Lényeges különbségek mutatkoznak az egyes területek, az egyes városok adminisztrációs gyakorlata között. Általában kijelenthetjük, ahol német anyanyelvű lakosság élt (városaink túlnyomó többsége az), ott a hagyatéki leltárak részletezőek, pontosak. Eltérések vannak persze a nyugat-magyarországi Sopron, a felvidéki Lőcse vagy az erdélyi szász városok között. Erdélyben az osztoszkodó-bíra (Theilungsherr) intézménye a hagyatéki leltárak sajátos sorozatát hozta létre, az úgynevezett Theilungsprotokollt. Ebben a hagyatéki tételek felsorolása után részletesen újra felsorolták az egyes vagyontárgyakat, immáron az örökösök személye szerinti bontásban. A felvidéki gyakorlat ehhez nagyon hasonló volt, de nem nevezték Theilungsprotokollnak az irattípust. Sopronban ez az ismételt felsorolás nagyon ritka, ott a margón jelezték inkább, ki mit örökölt a felsoroltakból, vagy egyszerűen már eleve örökösönként készítették el a jegyzéket.

A magyar adminisztrációjú városokban a hagyatéki leltár sokkal hanyagabban készült (több is volt az örökösödési per), s általában a könyvek leírása is összegezőbb, nem annyira részletes. Érdekes ilyen szempontból Kőszeg, ahol a XVII. század elején alakult ki magyar többség, s az adminisztráció ettől kezdődően magyar, s a mi szempontunkból kevésbé használható;¹³⁰ Kolozsvár, ahol a XVII. század közepére halnak el a szász hagyományok a hagyatéki leltárak adminisztrációja szempontjából, vagy Kassa, ahol a XVII. században évente váltotta egymást a magyar és a német ügyviteli gyakorlat.

Végül azt is megjegyezhetjük, hogy nagy általánosságban a XVII–XVIII. század fordulóján mindenütt eltűnik a részletes, egyes könyveket is feltüntető hagyatéki leltárbavétel, ez azonban már átvezet a tartalmi kérdésekhez.

1.2.2. Árvaügyi iratok

Tulajdonképpen a hagyatéki inventárium speciális fajtája: mielőtt a kijelölt tutor átveszi a gondjaira bízott gyermek örökségét, összeírást készítenek róla, s ezzel együtt a könyveket is

130 KOKAS 1990.

számbaveszik.¹³¹ E csoportba soroltuk az olyan, levéltári értelemben nem árvaügyi iratokat is, mint például a Rákóczi-árvák Munkácsról Patakra vitt javainak conscriptioját,¹³² vagy a Csengeri gyermekekre vonatkozó Teleki-féle iratokat is.¹³³

I.2.3. Végrendeletek

A végrendelet a magyarországi gyakorlatban általában nem tartalmazta magát az összeírást. A végrendelező javairól, javainak feleségekénti hányadáról rendelkezett a testamentumban.¹³⁴ Természetesen találunk kivételt ez alól, s olvasmánytörténeti forrásaink sorába is ezért illeszthető be ez a dokumentumfajta. Főként a főpapi végrendeletek jelzik külön, felsorolásszerűen a különösen értékes (kötésük aranyozása miatt értékes) könyveket.

I.2.4. Vagyonekhoz tartozó jegyzőkönyvek

A gyakorlatban sajnos általában ez is hagyatéki összeírás, hiszen sokszor fej- és jószágvesztésről szolt az ítélet. Viszonylag sok ilyen típusú forrásunk van az 1671–1676 közti időkből, amikor a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán nem csupán nemesi javakat ítélték elkobzásra. Az európai szakirodalomban nem találkoztam a forrás külön kezelésével, illetve csak a francia forradalomban konfiskált javak összeírásainak olvasmánytörténeti elemzésével.¹³⁵ A II. József-féle szekularizációs jegyzőkönyvek is e forrástípushoz tartoznak — bár ez mostani érdeklődésünkön kívül esik.

Mindenképpen e csoporthoz sorolandók, de az előzőektől elválasztandók azok az esetek, amikor valakinek tartozása fejében vagyont vagy ingó javainak egy részét valamely hatóság lefoglalja.¹³⁶

131 WEYRAUCH 1984. 305. két fajtáját említi még a hagyatéki leltárnak: Vermögensverzeichnis; Vormundschaftsinventare

132 ADATTÁR 16/2. 128.

133 ADATTÁR 3. 33.

134 VOVELLE 1979. az angliai és a franciaországi végrendelet-típusokat elemzi, BÉRENGER 1979. 1800 darab 1580 és 1780 között lejegyzett testamentumot vizsgál. Németországi példaként lásd PIPER 1960.

135 FIGEAC 1986.; VARRY 1985.

136 ADATTÁR 13. 6–8.: Sbardellati Dudith Ágoston, 1535

I.2.5. Peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)

Nem gyakori, hogy valaki könyveiért pereskedjen, de előfordul, s ezért mindenképpen említést érdemel ez a forrástípus is.

I.2.6. Canonica visitatio jegyzőkönyvei

Csak abban az esetben említhető mint dokumentum a magán-könyvtárak forrástipológiájában, ha külön, a plébánia-, a parókia-, vagy a templom-összeírás mellett a szolgálatban lévő pap, lelkész privát gyűjteményét is számbaveszi „pro curiositate.”¹³⁷

I.2.7. Vegyes célú összeírások (például hivatal átadás-átvétel alkal-mával stb.)

I.3. Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemények jegyzéke)

I.3.1. Adományozások

Mint már az iskolai és a szerzetesi könyvtárak katalógusainak jellemzésekor említettük, gyakorta jegyezték fel külön az egyes könyvadományokat, hagyatékokat (bár az lényegében hagyatéki inventárium). Az adományok felsorolása mellett, ha az intézmény könyvtára proveniencia elv alapján volt rendezve, tehát elkülönítet-ték az egyes adományokat, s együtt tartották a könyveket (pl. Nagyenyed, Székelyudvarhely),¹³⁸ az adott téka összeírását magán-gyűjtemény jegyzékének is tekinthetjük.

137 Lásd például a KtF IV. és VII. Vác egyházmegyei tételcit, továbbá: Segéd-a-nyag a canonica visitatio tanulmányozásához. Bp., 1991.; TAKÁCS Béla: Canonica visitatiók a magyar református egyházban. = Egyházak a változó vi-lágban. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom, 1991. 399–402.; VE-TŐ Béla: Az evangélikus canonica visitatiók. = Egyházak a változó világban. Szerk. Bárdos István, Beke Margit. Esztergom, 1991. 403–406. Lásd még a 87. és 128. jegyzetet.

138 ADATTÁR 16/2. 117–198., 203–217.

I.3.2. Feljegyzések kölcsönzéséről

Paul Raabe tipológiájában az „Ausleihjournale” külön tétel, bár Európában is nagyon ritka 1750 előtt.¹³⁹ Magyarországon csak az intézményi katalógussal egy kötetben jegyezték fel időnként a kölcsönzéseket,¹⁴⁰ illetve ilyennek tekinthetjük a rendházak összeírásakor az egyes cellákban talált könyvek jegyzékeit. A ferences kolostorok esetében biztosan, hiszen a könyv is csak „ad usum” volt az övéké, más rendeknél további forrásokra van szükség annak eldöntésére, hogy az illető szerzetes magánkönyvtáráról vagy kölcsönzött könyvekről van-e szó.¹⁴¹

I.3.3. Magánszemély könyvvállományának az intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék

Egy-egy intézmény gyakorta gyarapította úgy könyvtárát, hogy elhunyt magánszemélyek családjától a könyvtárat megvásárolta. A keletkezett jegyzék az intézmény könyvtárán kívül egy magángyűjtemény is dokumentál.¹⁴²

I.4. Személyes iratok

I.4.1. Naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről

— főként a peregrinus diákok omniáriumai, olyan naplók, amelyekben a diák a látottakon kívül minden vele történt dolgot feljegyzett.¹⁴³

139 RAABE 1982. 438.

140 ADATTÁR 16/2. 45–47.

141 Példaként lásd az ungvári jezsuita rendház 1707. évi összeírását: ADATTÁR 17/1. 259–262.

142 Példaként lásd Károlyi Benedek (1632) vagy Vári P. Bálint jegyzékét, akiknek könyveit a szatmári református kollégium a Bethlen Gábor rájuk hagyta pénzből vásárolta (KtF III.22; V. 20.: ADATTÁR 14. 328–333.) De említhetnénk a székelyudvarhelyi Apafi, illetve Bethlen tékákat is, ahol az e családok adományából vásárolt könyveket helyezték el (ADATTÁR 16/2. 208–210.)

143 Lásd például: Horváti Békés János diáknaplója. Közread. Pintér Gábor. Közrem. Gácsi Hedvig. Szeged, 1990. /Peregrinatio Hungarorum. 6./

I.4.2. Levelek

— amelyekben könyvek küldéséről jegyzékszerűen számolnak be.¹⁴⁴

I.5. Egyéb források

I.5.1. Feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről

— tehát amikor magánszemély magánszemélynek ad kölcsön könyveket.

I.5.2. Adás-vételi feljegyzés

— nem hivatalos jogi aktusként.

I.5.3. Köttetési lista

I.5.4. Könyvszámla

Elsősorban könyvkereskedelem-történeti forrás, de nagyon fontos dokumentum a magángyűjtemények állománya rekonstrukciójához, illetve a gyűjtemény kialakulás-történetének megírását segíti.¹⁴⁵

I.5.5. Könyvbejegyzésekről fennmaradt könyvjegyzék

Úgy keletkezik, hogy valamelyik kötetébe egyéb könyveinek jegyzékét is beírja a tulajdonos.¹⁴⁶

I.5.6. A tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék

Számos könyvjegyzékünk tartozik e csoportba, ezek egy része olyan, amelynek levéltári iratkörnyezete nem teszi lehetővé annak megítélését, hogy milyen céllal készült a könyvek összeírása. Ebbe a csoportba soroltuk azonban azokat az eseteket is, amikor a tulajdonos költözésekor, a szállítási szervezésével kapcsolatban készült a javak számbavételének dokumentuma.

144 Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok. 1695–1700. Összeáll. Font Zsuzsa. Szeged, 1989. /Fontes Rerum Scholasticarum. III./ több levélben.

145 Batthyány Boldizsár könyvvásárlásait a kapott számlákból kísérelhetjük nyomon: ADATTÁR 11. 389–435.

146 Például KtF V. 14.

II. OLVASMÁNYTÖRTÉNETÜNK NEM JEGYZÉKSZERŰ FORRÁSAI

II.1. Levelek

— amelyekben könyv elolvasásáról, küldéséről van szó. Fontos forrás lehet a könyvjegyzékek egy-egy tételének azonosításakor (pl. lásd alább), továbbá egy-egy gyűjtemény keletkezéstörténetének összeállításakor.

II.2. Irodalmi források

— önéletrajz, naplók olyan szöveghelyei, ahol könyvek olvasásáról, vételéről, eladásáról stb. van szó.

II.3. Idézetek (idézetjegyzékek)

Az idézetjegyzék természetesen nem a korból származó forrás. Egy-egy szerző olvasottságáról azonban tájékoztatást ad a műveiben idézett szerzők és művek jegyzékének elkészítése.¹⁴⁷

II.4. Könyvbejegyzések

II.4.1. Possessorbejegyzések

E forrástípus fontosságát több oldalról is meg lehet közelíteni: a gyakorlat azt mutatja, hogy kevés olyan korabeli könyvjegyzékünk van, amely mellé fel tudjuk sorakoztatni a tulajdonos ma is meglévő könyveit. A mai régikönyv-állomány possessorbejegyzései alapján rekonstruált könyvtárak kiegészítik tehát azokat a szűk ismereteket, amelyek a korabeli magyarországi könyvbirtoklást dokumentálják.¹⁴⁸

Amennyiben ismerjük a korabeli katalógust és a kötetek is megvannak, akkor az egyes könyvtételek feloldásának valószínűsége megközelíti a 100 %-ot.

¹⁴⁷ Háportoni Forró Pál Curtius-fordításának példáján: MONOK 1988a.

¹⁴⁸ A számos példa közül kiemeljük: SOLTÉSZ 1966.; DANKANITS 1974.; V-ÁSÁRHELYI 1986.; GÜNDISCH 1987.; ADATTÁR 16/1.; SIPOS 1991.

II.4.2. Margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások

Az olvasási szokások kutatásának alapforrásai, különösen ha tudjuk, hogy kitől származnak. E szempontból tanulságos tanulmánygyűjtemény a „De captu lectoris”,¹⁴⁹ de a magyar szakirodalomból is hozhatunk példát.¹⁵⁰

II.4.2. Régi raktári jelzetek

Ezen jelzetek segítségével is rekonstruálhatunk régi könyvállományt. Különösen fontos lehet, ha segítségükkel nyomon tudjuk követni egy-egy könyvtár kialakulásának történetét, vagy általuk erre vonatkozó adatokat nyerünk.¹⁵¹

II.5. Töredék-adatok

Bármely, a jegyzékszerű dokumentumokat tartalmazó forrásban előfordulhat olyan eset, ahol a KtF I. bevezetőjében megfogalmazott könyvjegyzék-definíció nem érvényesül, tehát a felsorolt könyvek száma nem éri el az ötöt. Az ilyen dokumentumot nevezzük tipológiánkban töredék-adatnak.

149 MILDE—SCHUBER 1988.

150 KLANICZAY 1976.; KEVEHÁZI—MONOK 1988.; ZRÍNYI KVT. 1992.

151 MONOK 1988. (a Zrínyi-könyvtár példáján), illetve ZRÍNYI KVT. 1992.

A dokumentumok forráskritikai elemzése

Kutatásaink és feldolgozó munkánk jelenlegi állapotában nem vállalkozhatunk többre, mint a tipológiánkban említett forráscsoportok megvizsgálására, választ adva arra kérdésre, hogy azokat a leg-tágabb értelemben vett könyvtörténeti kutatások¹⁵² milyen szempontból hasznosíthatják. Nem tudunk (s e keretben, amire tudunk sem akarunk) tehát válaszolni a forráskritikát követő kérdésekre; célunk ehelyütt nem a XVI—XVIII. századi magyarországi olvasmány-történet megírása.

* * *

A katalógusok és jegyzékek bibliográfiai szempontú jellemzése

Bibliográfiai forrásként a korban lejegyzett katalógus, illetve könyvjegyzék általában nem nagyon használható. Természetesen forráscsoportonként változó mértékben illik ez a megállapítás a dokumentumokra.

Ideális esetben a katalógus jelzi a szerző nevét, a mű rövid címét, a kiadási adatokat (hely, év, nyomdász, formátum), feltünteti továbbá, hogy a könyv kolligátum-e, s ha az, milyen további művek találhatóak a kötetben. Adatokat közölhet még a könyv kötésére és árára vonatkozóan, a visszakereshetőség érdekében megadja a könyvtári jelzetet. Ilyen katalógus azonban a korból nem maradt ránk. Intézményi könyvtárak katalógusai néha ugyan — különösen jezsuita intézmények esetében — megközelítik ezt a teljességet. A retrospektív nemzeti bibliográfiák összeállításakor az ilyen katalógu-

152 RAABE 1976.; RAABE 1984a.

sok nagy segítséget jelentenek, hírt adnak fenn nem maradt művekről vagy ismert munkák nem ismert kiadásáról.

A könyvjegyzékek túlnyomó többségének adatfelvétele azonban egy-egy kötetről nagyon hiányos. Induljunk ki a leggyakoribb forrástípusból, a hagyatéki leltár keletkezéséből. Ezt az összeírást legtöbbször azért végzik el, hogy a végrendelet végrehajtható legyen, így levéltárilag gyakran a végrendelettel együtt kezelt irat. Ugyanakkor nem tekintjük hagyatéki leltárban fennmaradt könyvjegyzéknek az olyan összeírást, amely a végrendeletben kiemelten szerepel (pl. értékes kötéssel bíró könyvek felsorolása). A hagyatéki leltár tehát általában közvetlenül a haláleset után készül, de gyakorta találkozunk olyan esetekkel is, amikor az örökösödés hosszabb peres eljárással történik, s valamelyik örökös kérésére évekkel a halál után újra összeírják az illető javait. A hagyatéki leltárak egy speciális változata az, amely gyámügyi eljárás során keletkezik.

Gyakorlatban a legtöbb összeírást ketten végzik, a könyvjegyzék tehát diktálással keletkezik. A végrendelet végrehajtásával felhatalmazott személy vagy intézmény (pl. városi tanács) képviselői közül az egyik diktál, a másik jegyzi a hagyatékozott tárgyak megnevezését. Mivel a hagyatéki leltár összeállításában nagyjából ez volt a gyakorlat, a könyvtételek címléírásai teljessége és minősége két ember műveltségének függvénye. Két olvasott ember ugyanis (aki ismeri a legtöbb összeírt munkát), lényegesen használhatóbb jegyzéket készít, mint a műveletlenek. Az esetek egy részében ugyanis az egyik összeíró kézbeveszi a könyvet, s az első címlapról diktálja az adatokat. Nem ismerünk kolligátumot részletező hagyatéki leltárat. Általában a nyomdailag kiemelt szöveget diktálja le, jobb esetben kiemeli a szerző nevét. Ezért helytelen a leltár egyes tételeinek grammatikája (pl. a „De Jesu Christi divinitate”-ból a „De Jesu Christi” marad meg). Tegyük fel azonban, hogy a diktáló és a jegyző iskolázott ember, a diktálás jól hallható. Ez esetben a XX. századi filológus számára is használható a produktum.

Levéltári tapasztalatunk azonban nem igazol még ennyire ideális képet sem. A diktálás sokszor nem a címlapról, hanem a könyvgerincéről történt, s így megtudjuk a szerző (jól-rosszul leírt) vezetéknevét, egy szót a címből, továbbá a ránézésre megállapított nagyságot (in 2, 4, 8 etc.) és természetesen a becsült értéket.

A többi, magángyűjteményekre vonatkozó jegyzékszerű forrás is hasonlóképpen keletkezik; kivételek persze vannak.

Külön ki kell emelnünk ezen kivételek közül a két XVI. századi tudós-könyvtár katalógusát: Hans Dernschwamét és Zsámboki Jánosét. Mindkettőt a tulajdonos maga állította össze, láthatóan nagy szakértelemmel. Dernschwam részletezőbb, mindig jelzi a kolligátumokat, és gyakorta adja a gyűjteményes kiadások (*Opera omnia*, *Scriptores varii* stb.) tartalomjegyzékét is.

A következő összeírástípus (a bibliográfiai adatok megadását szempontul véve) a könyvtár kezelésével megbízott szakember által készített jegyzék (Thurzó György 1611-es jegyzéke vagy a Zrínyi Miklós könyveiről készült 1662-es katalógus). A szerző nevét és a cím lényegét mindig megadják, s a formátum közlésével orientálnak az egyes tételek azonosításában. Míg azonban Samuel Hammel a Thurzó-könyvtár katalógusa összeállításakor részletezi a kolligátumok tartalmát, a Zrínyi-könyvtár összeírója nem teszi ezt — mivel a könyvek kétharmada ma is megvan, ez ellenőrizhető volt.¹⁵³ Azt gondoljuk, hogy az arány az itt leírt művek száma és a valóban birtokoltak száma közt általánosítható. Tehát ha valaki statisztikailag akarja elemezni a korabeli könyvjegyzékek alapján, mennyi könyv volt Magyarországon egy adott időszakban, az így kapott számokat a tapasztalt arányban növelheti. (Mai könyvtáraink állományának vizsgálata is igazolja, hogy a XVI—XVIII. századi könyvtárakban sorakozó kötetek jelentős részben kolligátumok voltak.)

A jegyzékeken megjelenő könyvleírások bibliográfiai hiányai, a gyakori fantázia-címek (pl. *Banyasz Csakany* — ami nem műszaki kézikönyv, hanem teológia) szükségessé teszik az egyes tételek azonosítását.

Az egyes könyvtételek azonosíthatósága (állományrekonstrukció)

Egy tétel teljes bizonyossággal (egyetlen kiadásra) úgy azonosítható, ha ma is megvan az illető könyv, s abban szerepel a tulajdonos possessorbejegyzése. Ilyen eset azonban elég kevés van. A már többször említett Zrínyi Miklós e szempontból is rendkívüli eset:

153 MONOK 1988.; ZRÍNYI KVT. 1992.

könyvei kétharmada ma is megvan. Van azonban számos magángyűjteményi jegyzékünk, amely így kisebb mértékben azonosítható (a Batthyány család könyvtára, Mossóczi Zakariás, Thurzó György, Rákóczi György stb.).¹⁵⁴

Az esetek túlnyomó többségében tehát azokra a kézikönyvekre vagyunk utalva, amelyek a XVII. századtól kezdve a könyvtárosok, a könyvtörténeti szakemberek szorgalmának köszönhetően rendelkezésünkre állnak.

Kiindulópontunk természetesen mindig maga a könyvjegyzék s a címleírás módja. Viszonylag egyszerű dolgunk van, ha az összeíró közli a szerző nevét. Ennek alapján az ősnymtatvány nagy biztonsággal, a XVI. századi mű (nem a kiadás!) nagy valószínűséggel azonosítható. A XVII. századi szerzőkkel ugyan több probléma van, de a nagy könyvtárak katalógusai (NUC, BLC, BN, BSB) jó irányadók. Természetesen sokszor fordított utat kell járni: a korabeli nagy bibliográfiákból kiindulva kell megállapítani a tényleges névformát (Georgi, Lipenius stb.), s aztán kereshetjük a kiadások modern címleírását. Ha az összeírás csak a szerző nevét adta meg, akkor a mű általában azonosíthatatlan. Nem csupán az antik szerzők esetében van így (pl. Ovidius, Vergilius stb.), de hasonlóképpen nem lehet sokra jutni egy Quercetanussal vagy Johannes Posseliussal sem (még akkor sem, ha ezen a néven csak egyvalaki írt): kevés olyan XVI–XVIII. századi szerző van ugyanis, akinek csak egy műve ismert. Külön gondot jelentenek a gyakori anonyimák, illetve pseudonymák, bár ezek megfejtése sem lehetetlen.¹⁵⁵

A szerző neve és egy rövid cím: már lényegesen több információ. A mű ennek segítségével már azonosítható. A kiadás azonban nem. Ritka kivételek persze vannak. Ha egy jegyzéken szerepel egy mű, s a nem jegyzékszerű forrásaink közt van erre vonatkozóan kiegészítő adat, akkor nagy biztonsággal a kiadás is tisztázható.

154 A Batthyány könyvtár ma is meglévő állományáról kéziratos katalógus létezik; Thurzó György ma is hozzáférhető könyveiről SAKTOROVÁ 1981.; a Rákóczi-könyvtár részének vélt kötetekről HARSÁNYI 1917., de a példasor folytatható.

155 LIPENIUS Phil.; LIPENIUS Theol.; BARBIER 1872.; HOLTZMANN—BOHATTA 1902—1928.; HORDEN 1980.

Csak egyetlen példa: A Rákóczi könyvtár 61. tétele: „Johannis Cruderi(!) Historiarum totius mundi Epitome”.¹⁵⁶ Tolnai István pataki lelkész 1634. október 31-én a fejedelemnek írt levelében említ egy megkapott könyvet „Joannis Cluckeri(!) totius mundi historiarum Epitome.”¹⁵⁷ Johann Clüver (Cluverus) egy, 1634-ben vagy előbb kiadott munkájáról van tehát szó. A nagy könyvtárak katalógusai, illetve ezek alapján fellapozott Elsevir-szakirodalom a művet is azonosította.¹⁵⁸ „Johannis Cluveri Historiarum totius mundi epitome, a prima rerum origine, usque ad annum Christi MDCXXX ... Lugduni Batavorum, apud Jacobum Marcum” 1634 előtt. Kiegészített változata: „Accessit per ipsum authorem continuatio historiae ad annum MDCXXXIII.” Ez először 1634-ben jelenhetett meg, s minden bizonnyal ez volt meg Rákóczinak. A modern katalógusok azonban csak a következő editiókat említik: 1637, 1639, 1640, 1641, 1645, 1649, 1657, 1668. A Tolnai-levél teszi egyértelművé, hogy dacára a szakirodalom ismert adatainak, a könyv egy 1637-nél korábbi kiadásban volt meg Sárospatakon.

Természetesen vannak más támpontok is az azonosításhoz. Ilyen a formátum, amit a legtöbb összeíró megad. Igaz, ránézésre; valószínűtlen azonban, hogy ívrét kiadást említ egy nyolcadrétű vagy kisebb könyv esetén; a kis folio és nagy quarto persze összekeverhető. (A modern kézikönyvek sem következetesek ezen a téren.) Azok a forrástípusok — mint a levél, vagy a napló —, amelyekből tudjuk, hol vásárolt könyvekről esik szó, ténylegesen jobban orientálnak a kiadás helyének megállapítására. Példaként említhetjük Horváti Békés János omniáriumának számos bejegyzését (pl. Marburg 1672—1673: „emi Grammaticam Graecam Pasoris albis 42”).¹⁵⁹ Az azonosításkor, ha ezen könyvnek van marburgi kiadása, valószínűsít-

156 HARSÁNYI 1917. 31.

157 Tolnai István levele (1634. október 31.) Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1875. 776.

158 Vö. Édouard RAHIR: Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elsevier et divers typographes hollandais du XVIIe. siècle. Neuwkoop, 1965.; Alphonse WILLIEMS: Les Elsevier. Histoire et annales typographiques. Nieuwkoop, 1962.

159 Lásd a 143. jegyzetet: 75—76.

hetjük (ha nem is állíthatjuk biztosan), hogy az volt meg a peregrinus diáknak.

Lényegesen nehezebb feladatot jelent a szerző nevének elmara-dása. Nagyon kevés olyan modern kézikönyvünk van ugyanis, amely címmutatót is tartalmaz, vagy szakrendben közli a könyvek bibliog-ráfiai adatait.¹⁶⁰ Segítségül csak olyan XVII–XVIII. századi katalógusokhoz nyúlhatunk, amelyek tárgyak szerint csoportosítva adják meg a megjelent művek leírását (Bibl Class, Lipenius stb.) Az elért eredmény természetesen így is nagyon kétes, hiszen a XVI–XVIII. századi könyvtermésben nagyon gyakoriak a hasonló címek. Sok múlik a katalógus lejegyzőjén. Van, aki az első néhány szót írja le, vagy aki, ha ki is hagy szavakat, de azok sorrendjét nem cseréli fel;¹⁶¹ de sajnos gyakori — különösen a könyvgerincről diktált cí-meknél —, hogy a cím lényegét saját szavaival adja vissza, s ezen belül előfordul, hogy német könyvcímet latinul ír le, vagy fordítva. E helyen csak egy példát említenénk: Thurzó György biccsei könyv-tárának katalógusa (1611) két részből áll: a szerzők nevének alfabeti-kus rendjét követi a formátum (tehát elhelyezés) szerinti felsorolás. Az alfabetikus részben találjuk a következő tételt: „Bohemiae trium statuum fidei confessio. Germanice 8”. Ez esetben szerencsésen megtudjuk egyrészt, hogy nem kell latin nyomtatványt keresni, más-részt a formátum szerinti felsorolásban németül is megtaláljuk a cí-met: „Einhellige glaubennss bekändenüss(!) der Augspurgischen Confession Zugethanen in Böhem.”¹⁶² Christoph Nicolaus Voigt könyvjegyzéke (1714) azonban sokszor csak a németre fordított cí-met adja meg.¹⁶³

Eddig az egyes tételek azonosítási nehézségeinek csak egy-egy csoportját jeleztük, hogy kimondhassuk: egy könyvjegyzéket csak

160 BIBLCLASS.; LIPENIUS Theol.; LIPENIUS Phil.

161 A Zrínyi könyvtár katalógusának írója (1662) jó példa erre: ZRÍNYI KVT. 1992.

162 ADATTÁR 11. 505–529.

163 A jegyzék jelentős számú német nyelvű könyve is latinul került címleírásra: KtF I. 171.

önmagában lehet feloldani.¹⁶⁴ Le kell tehát számolnunk azzal a lehetőséggel, hogy a nagy mennyiségű könyvjegyzék tételeit szétválasztva, alfabetikus sorrendbe rakva a feloldási munkák felgyorsíthatóak. Nem, minden egyes könyvjegyzék tulajdonosát megismerve, a rá vonatkozó egyéb, könyveket említő forrásokat bevonva, a könyvtár lehetséges kialakulás-történetének ismeretében lehet hozzákezdeni a könyvek azonosításához. Az appendixben hozott példa megoldása viszonylag egyszerű volt. Tudjuk, hogy Csanaki Máténak peregrinációja közben szerzett, s Gdańskban maradt könyveinek egy részét inventálta Debreczeni Tamás 1638-ban.¹⁶⁵ Így is számos nyitott kérdés maradt az azonosítás után, s az egyes műveket kiadásig elmenően így sem sikerült azonosítani.¹⁶⁶

Továbbblépve említést kell tenni a feloldási gondok egy olyan köréről, amely nem oldható meg az illető mű valamennyi kiadásának kézbevétele nélkül. Még a legmodernebb szakkönyvek sem helyettesíthetik az autopsziát. Példaként a már többször idézett Thurzó könyvtár 1611-es katalógusának 33. tételét emeljük ki: „Aegidij Hunnii Apologia Germanica pro libro Concordiae Contra Hoffmannum.” A katalógus formátum szerinti részében kiderül, hogy egy nagyobb kolligátumról van szó, amelynek az idézett tétel az első darabja, s megtudjuk még Hoffmann keresztnévét: Daniel.¹⁶⁷ A VD/16 a még cédulán lévő kiegészítésekkel együtt (e kiegészítések egy részét Wolfenbüttelben volt alkalmam használni) a következő megoldási lehetőséget adta: Aegidius Hunnius egy német nyelvű munkája lehet az idézett cím mögött: „Abtruck zweyer Schreiben deren Erstes eine lateinische Schrift dess Synodi der Leiptzigischen Wittenbergischen und Jhenischen ... Theologen so zu Wittenberg ... über und wider Doctorem Daniele Hoffmannum ... gehalten, und

164 Vö. BERGER 1981. 373.; WEYRAUCH 1984. 311.

165 MONOK 1983.

166 A könyvtételek feloldási nehézségeiről lásd MARTIN 1969. 493.: szerinte teljes biztonsággal a könyvek kétharmada nem azonosítható. LABARRE 1971. 133. 120.000 tételből 27.700-at azonosított. Vö. még MEYER 1966. 1156.; NICOLAS 1978. 1000.; BERGER 1981. 371–372.

167 ADATTÁR 11. 505., 528.

durch Doctorem Hunnium gefasst. Von D. Polycarpo Leiser aber D. Oleario und Ministerio zu Halle in Sachsen zugesand worden Anno 1593 Mense Septembri. Das Anderen eine Deutsche Apologia und Defensionschrift Doctoris Danielis Hoffmanni an Doctorem Johannem Olearium und Ministerium zu Halle in Sachsen wider das Decretum dess Wittenbergischen Synodi ... 1597, off. Erbeniana, in 4." E leírásban azonban csak az „Apologia Germanica” szerepel, s nyoma sincs a „Formula Concordiae”-nak. Van azonban egy másik munkája Hunniusnak, amelynek címleírásában ez utóbbi igen, az Apologia nem olvasható: Abdruck etlicher Schriften daraus nunmehr der vorlängte gehoffte genuinus Intellectus Formulae Concordiae, das ist der eigentliche und rechte Verstand des Concordienbuchs ... erscheint. Allen denen so D. Samuel Hubers, D. Egidii Hunnen und D. Daniel Hofmans sambt deroelben Adhaerenten Schriften mit Nutz lesen und die in denselben befindliche wiederwertige Meinungen ... Mit gemeldtem Concordienbuche vergleichen wollen. Zu Nutz und sonderlichem Wolgefallen an tag gegeben. Anno 1597, in 4." Mindkettő önállóan létező kiadvány. A Herzog August Bibliothek S 246b Helmst. 4o jelzetű kolligátumát kézbevéve fény derült a rejtélyre. A kolligátum első tagjának címlap recto az „Abdruck etlicher Schriften ...” címet, de versőja az „Abdruck zweyer Schriften ...” kezdetű címleírást közli. A könyvben mindkét mű folyamatos lapszámozással megtalálható. Ez azt jelenti egyrészt, hogy a két munka külön-külön megjelent, majd ugyanebben az évben együtt is újraszedve, más betűtípussal kiadták őket. Thurzónak ez utóbbi volt meg, s Samuel Hamel a katalógus összeállításakor a két címlapot latinul értelmezve összefoglalta. A VD/16 ezt az együttes kiadást külön nem említi.

Az interpretáció lehetőségei és a források

Olvasmányszociológiai megközelítés: via regia?

Idézzük fel újra Reichard Wittmann optimista megállapítását: „Zweifellos sind die Bestandskataloge öffentlicher und privater Sammlungen eine via regia zur Erforschung der Sozialgeschichte des Lesens, der Lesegewohnheiten und Lektüretypen in zeitlicher, sozia-

ler und regionaler Auffächerung.”¹⁶⁸ Ebből a felsorolásból rögtön kizárható az olvasási szokások kutathatósága, hiszen ennek fő forrása maga az egyes könyv, annak kéziratos bejegyzései. A katalógusoknak és jegyzékeknek kétségtelen nagy előnyük viszonylagos nagy számuk, térbeli, időbeli elosztásuk, s az, hogy minden olvasó szociálisan vagy confessionálisan elkülönült csoportot reprezentál.¹⁶⁹

Nem állhatunk meg azonban ennél a megállapításnál; nehéz ugyanis megmondani, hogy a már feltárt forrásanyag hogyan viszonylik — a könyvgyűjtemények számát tekintve — a korabeli valósághoz:

— A nemesi könyvtárakról alig van forrásunk, mégha azoknak az ismert politizáló uraknak a számához viszonyítjuk is, akikről történelemkönyvek szólnak. A nemesi hagyatéki leltár, mint azt ennél a forrástípusnál már említettük, a legtöbbször nem részletezi az ingó vagyont, mint ahogy azt a polgári örökségek teszik. Ugyanez igaz a főpapságra is.

— A leginkább reprezentált réteg a polgárság. A forrásanyag azonban, pontosan az egyes városok adminisztrációja különbségéből adódóan, nem egyenletes eloszlású. Pusztán a statisztika oldaláról nézve a beszercei polgárság messze kiemelkedik műveltségével (akár Kassa fölé is), jöllehet az ottani adminisztrációnak köszönhető a nagyszámú forrás keletkezése; fennmaradásuk pedig az idők szeisélyének. Ugyanúgy, az adminisztrációs szokásokból úgy tűnhet, hogy a XVII. század vége és a XVIII. század eleje a könyvkultúra hanyatlását hozza, de épp ellenkezőleg, a megmaradt — igaz kisebb számú — forrás arról tanúskodik, hogy a könyvanyag nyelvileg is, tartalmilag is differenciáltabb lesz, megjelennek a szakkönyvek, a lektúr-irodalom stb. De a polgárságon belül is van alulreprezentált réteg. Nevezetesen, akinek biztosan volt könyvtára: az értelmiség.

Alig ismerünk iskolamestert, akinek könyvjegyzéke maradt fenn, jöllehet közülük sokan akadémíták voltak, s többüknek van komoly irodalmi munkássága is.¹⁷⁰

168 WITTMANN 1984. 13.

169 WEYRAUCH 1984. 310.; BERGER 1981. 368—369.

170 Az értelmiség alulreprezentáltságát csaknem valamennyi feldolgozás megemlíti (LABARRE 1971.; BÁTORI—WEYRAUCH 1982.)

A polgárságon belül is meg kell jegyeznünk, hogy az elhunyt polgárok száma és a hagyatéki leltárak száma hogyan aránylik egymáshoz (bár ennek becslésére nehéz vállalkozni): talán Kassa az a magyarországi város, amelyre vonatkozóan világosabb képet alkothattunk.¹⁷¹ Ez a kép az általános európai arányokat mutatja: az elhunytaknak 8–12%-a az, aki után hagyatéki összeírás maradt fenn, s ezek közül 10–15%-ban van könyves adat (vagy összesítve említik, vagy jegyzékszerűen felsorolják). Külön érdekesség, de sajnos ritka példa, hogy a könyvek felosztását is nyomon követhetjük (az elhunytak 1–2%-a után maradt fenn ilyen típusú hagyatéki leltár).¹⁷²

— A lelkipásztorok, akiknek biztosan volt kisebb-nagyobb könyvgyűjteményük, ugyancsak az alig dokumentált réteghez tartoznak. Ha csak az Erdélyből peregrinált közel 2000 diákot tekintjük (1526–1750-ig számoltatva),¹⁷³ s ezek közül alig húsznak olvasmányairól van forrásunk (1%!), akkor kérdőjeleink a *via regia* vonatkozásában csak gyarapodnak. A plébániai, parókiái könyvtárak csak elszórtan adnak hírt magukról — igaz, ezzel kapcsolatban sok illúziója nem marad annak, aki elolvassa a XVIII–XIX. századi magyarországi falusi papság (és emellett tanítók) műveltségéről írt tanulmányokat.¹⁷⁴

Ezek a hiányok természetesen nem jelentik azt, hogy a meglévő 1500-nál több könyvjegyzék nem lenne jó reprezentatív mintának.

171 ADATTÁR 15.

172 Vö. LABARRE 1971. és BÁTORI–WEYRAUCH 1982. adataival, vagy a XVIII. századból hozott példákkal: Nantes-ra: MEYER 1979. 30.; Würtembergre: BORSCHIED 1979. 205–230.; Frankfurt-ra: WITTMANN 1934.; Stockholmra: JARRICK 1990. Külön kiemelendő Prága példája, ahol az elhunytak és a hagyatéki inventáriumok arányára ugyan nincsen adat, de a fennmaradt dokumentumok közül 9–59(!) %-ban volt könyves adat: POKORNY 1990. 150.

173 SZABÓ Miklós–TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. Szeged, 1993. /*Fontes Rerum Scholasticarum* IV./

174 TÓTH István György: Oskolamesterek Vas megyében. = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1984. 205–208.; HERMANN–ÉBERHARDT 1942.; HOLL 1982.

Az interpretáció során azonban a fenti szempontokat figyelembe kell venni, s most nem az egyes könyvjegyzékekhez (mint a könyvtételek feloldásakor), hanem az egyes szűkebb forráscsoportokhoz kell visszatérni, az értékeléseket az említett megszorításokkal elvégezni: s így a kutatási program kezdetén feltett kérdésekre — azaz, hogy ki, mikor, mit olvasott — az összegyűjtött források alapján statisztikai adatokkal lehetséges egyfajta választ adni.

A katalógusok és a könyvjegyzékek részben statisztikai, részben tartalmi elemzésével az egyes európai szellemi áramlatok hazánkban való jelenléte,¹⁷⁵ egy-egy nagyhatású szerző (Erasmus, Melancthon, Lipsius) elterjedtsége és olvasottsága ugyancsak leírható.¹⁷⁶

Összegezve: történeti olvasmányszociológiai szempontból a retrospektív nemzeti bibliográfia (tehát az országban termelt könyvek jegyzéke) mellett az intézményi és a magángyűjtemények katalógusai elsőrangú források annak a könyvvállománynak a dokumentálására, amely az adott korszakban Magyarországon potenciálisan olvasható volt. Elemzésük tehát (mutatis mutandis) olyan eredményeket hozhat, amely a magyarországi olvasmánytörténet megírásához nagy súllyal járulhat hozzá. Hazánkban arra a kérdésre — amely oly gyakori a szakirodalomban —, hogy olvasták-e mindazt, ami rendelkezésre állt, illetve amit a könyvgyűjteményük jegyzéke mutat,¹⁷⁷ nem nehéz válaszolni: a magánkönyvtárak jegyzékai csaknem kivétel nélkül az olvasott könyvek összeírásai — generációs könyvtárról csak elvétve tudunk (pl. a németújvári Batthyány könyvtár). A XVIII.

175 Vö. például az irénikus eszméknek az erdélyi szász evangélikusok közti elterjedtségéről írtakkal: MONOK István: Gustav Gündisch: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln—Wien, 1987. Böhlau. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14./ Új Erdélyi Múzeum. Bp., 1990. 238—240.

176 Erasmusnak más műveit olvasták a Padovában iskolázódott, s itthon a katolikus hierarchiába betagozódott humanista főpapi réteg tagjai, mint a városi polgár vagy a köznemes. Vö. még RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: Erasmus und die ungarischen Intellektuellen des 16. Jahrhunderts. = Erasmus und Europa. Hrsg. von August Buck. Wiesbaden, 1988. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Bd. 9./ 111—128.; Módszertanilag is roppant tanulságos MILDE 1971. a középkori Cassiodorus recepció kapcsán.

177 Vö. BERGER 1981.

században változnak a könyvgyűjtési szokások,¹⁷⁸ de az ezt dokumentáló katalógusok a század második feléből valók.

Hatástörténeti megközelítés

A könyvjegyzék mint mentalitástörténeti forrás

A hazai szakirodalomban az egyes intézményi könyvtárak anyagának elrendezésére vonatkozóan csak olyan tanulmányokat találunk, amelyek megelégednek a descriptióval, s az egyes gyűjtemények szakrendjét önmagukban mutatják be.

Wolfgang Milde 1971-ben a középkori Cassiodorus-recepcióról írott tanulmányában a könyvjegyzékeket két szempontból tartja fontosnak az irodalom-, illetve a mentalitástörténeti kutatás száma: „Bei der Betrachtung der mittelalterlichen Kataloge muss man insbesondere zwei Eigenheiten beachten, in denen sich von den modernen [részben a koraujkoriaktól is — M. I.] unterschieden. Mittelalterliche Bücherverzeichnisse, auch wenn es sich um Zugangsverzeichnisse oder um Listen verliehenen Bücher handelt, sollen in erster Linie den vorhandenen Besitz nachweisen ... Zum Anderen ist die Anordnung der Bücher in diesen Verzeichnissen zu beachten.”¹⁷⁹

Külön az utóbbi kérdésről írta azután „Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit” című tanulmányát, amelyben Francesco Petrarca „kedvenc könyveinek” listáját, Tommaso Parentucellinek a Vatikáni Könyvtár állományába ajánlott művek inventáriumát és Hartmann Schedel 623 könyvből álló magángyűjteményének katalógusát hasonlítja össze abból a szempontból, hogy az egyes szakcsoportok milyen sorrendben követik egymást.¹⁸⁰ Hasonló módon ha-

178 A könyvgyűjtési szokások változása Magyarországon a XVIII. századi kúria-könyvtárak építetésével kezdődik; a XVII. századi arisztokrata könyvtárak szinte kivétel nélkül egy-egy generáció ízlését, olvasmányait tükrözik. Több generáción át birtokolt gyűjteményekről csak elvéve vannak katalógusaink.

179 MILDE 1971. 187.

180 MILDE 1984. 19–31. A középkori könyv-kánon: „An erster Stelle steht die

sonlított össze Veronika Gerz von Büren és Donatella Nebbiai-Dalla Guarda a cîteaux-i, a clairvaux-i és a párizsi Saint-Victor apát-ság XV. század végi katalógusait, s jutott hasonló eredményre.¹⁸¹ A hazai intézményi könyvtárak katalógusai ugyancsak lehetővé teszik az ilyen szempontok szerinti összehasonlítást, a magángyűjtemények jegyzékei közül pedig e szempontból kiemelkedik Pápai Páriz Ferenc listája elolvasandó könyvekről.¹⁸²

Olvasmánytörténeti szempontok

Georg Jäger már idézett kutatási jelentésében¹⁸³ annak a diszk-repanciának a megszüntetésére, amely a modern elméleti megközelítések (kommunikáció-,¹⁸⁴ recepcióelmélet¹⁸⁵) és a történeti kutatás

Bibel die das Wort Gottes überliefert ... An zweiter Stelle stehen die kirchlichen Autoren, die Bibelerklärungen und theologischen Schriften ... An dritter Stelle die dichterischen, grammatischen und historischen Texte.”; „Das geschach erst während des Humanismus, als die heidnischen Autoren der Antike nicht mehr als Hilfsmittel zum besseren Verständnis der biblischen Aussagen dienen sollten, sondern ihren eigenen Wert erhielten.” Petrarcha: „An erster Stelle stehen moralphilosophische und retorische Schriften Ciceros, denen moralphilosophische Werke und Tragödien Senecas folgen. Es schliesst sich Boethius an ... An zweiter Stelle sehen wir die lateinischen Historiker, an dritter die antiken Dichter. Es folgen Schriften zur Grammatik und Astrologie. Den Schluss bilden die vier Werke des heiligen Augustin.” Tommaso Parentucelli „beginnt sein Inventarium wie die mittelalterliche Kataloge mit den Büchern des Alten und Neuen Testaments. Es folgen die Kirchenschriftsteller ... in grossen und ganzen chronologischen Abfolge von Autoren ... [a XIV. század végéig — M.I.] folgen jetzt aber nicht sofort die Bücher der dritten Gruppe [lásd a középkori kánont — M.I.] sondern ... erst die Werke des Aristoteles ... Aristoteles mit seinem Kommentaren lässt sich im Parallele sehen zum Bibel mit ihren Kommentaren ... Den Werken der Mathematiker folgt schliesslich als letzte Gruppe die der eigentlichen ninctheologischen Autoren.” Schedel: „Am Anfang steht die humanistische Literatur ... ziemlich am Schluss steht die Theologie.”

181 GERZ—GUARDA 1985.

182 ADATTÁR 16/2. 192—193.

183 JÄGER 1987.

184 EISENSTEIN 1979., GIESECKE 1991.

185 AUERBACH 1933.; NISIN 1959.; WEINRICH 1971. (főképp pp. 23—34.:

között van, megpróbálta a „historische Lese(r)forschung” tartalmát egzakt módon úgy körülírni, hogy a központba az olvasót helyezte. Így módon a „historische Lese(r)forschung” foglalkozik:

- Leser als Bedeutungsgeber von Texten¹⁸⁶
- Die Wirkung von Texten auf Leser
- Korrelation von Text- und Lesertypen
- Leser als Käufer, Entleiher und Benutzer von Büchern¹⁸⁷

Ezeknek a témaköröknek a kidolgozásához a katalógus és a könyvjegyzékgyűjtemény nem elegendő forrás, hiszen ez alapvetően mennyiségi oldalról tud háttérforrásokkal szolgálni az itt felvetett kérdésre adandó válaszokhoz. A forrástipológia II. csoportjába sorolt dokumentumok azonban alapjául szolgálhatnak egy ilyen vizsgálatnak is. Tehát, ha az egyes európai szellemi áramlatok tényleges hazai recepcióját akarjuk vizsgálni, nem elégséges a történeti olvasmányszociológia válasza, el kell jutnunk az egyes szövegekhez, s az egyes szövegek meghatározott kiadásaihoz. A régi könyv kézbevétele nélkül nem lehet hatásvizsgálatot végezni.

Három fontos területét emelnénk itt ki az autopsziára alapozott kutatás előnyeinek, egy-egy esettanulmány eredményeinek felidézésével.

Karl Stackann „Die Auslegungen des Gerhard Lorchius zum «Metamorphosen»-Nachdichtung Jörk Wickrams. Beschreibung eines deutschen Ovid-Kommentars aus der Reformationszeit” című tanulmányában¹⁸⁸ egy középkori Ovidius-átköltésnek (Ovidius felfogásnak) a XVI–XVII. századi továbbélését vizsgálta.

A Wickram-féle Ovidius fametszetekkel illusztrált. Lorchius ezeket átvette, azonban máshogy helyezte el a szövegben, másként tagolta a szöveget. A képek alá morális tanulságokat írt (az eretnek-ség, a bűnös szenvedélyek és az udvari élet ellen).¹⁸⁹ A kommentár

Für eine Literaturgeschichte des Lesens); GRIMM 1975. (főként Gunter GRIMM: Einführung in die Rezeptionsgeschichte (pp. 11–83.) Wilfrid BARNER: Wirkungsgeschichte und Tradition (pp. 85–100.)); ISER 1976.

186 MARTIN 1987.

187 JÄGER 1987. 485.

188 STACKMANN 1967.

189 „An den Metamorphosen interessiert Lorchius nur der Inhalt.” (STACKMANN 1967. 145.); „Viel Abwechslung hat er dabei nicht zu bieten,

tehát teljesen középkori szellemű, egy protestáns moralistához illően. 1581-től kezdődően Johann Feyerabendt átdolgozta ezt a kommentárt. Megváltoztatta a képek helyét, újakat is metszetett — megváltoztatta a könyv (ami ugyanígy Ovidius *Metamorphoses*-e maradt) mondandóját.

Stackmann számára a tanulság: „Der Wickramsche Ovid trägt mit seinem von Lorichius herrührenden Texten ein gut Teil mittelalterlichen Vorstellungen über Wesen und Aufgabe der Kunst bis ins Barockjahrhundert weiter. Denn wir wissen insgesamt viel zu wenig über die Nachwirkung mittelalterlichen Gedankengutes in der Literatur der frühen Neuzeit.”¹⁹⁰

A másik esettanulmány Günter Hess „Kommentarstruktur und Leser. Das <<Lob der Torheit>> des Erasmus von Rotterdam, kommentiert von Gerardus Listrius und Sebastian Franck”.¹⁹¹ Az 1511-ben Párizsban megjelent „*Moriae Encomium*” Listrius kommentárjaival 1515-ben Bázélban Johannes Frobeniusnál jelent meg újra. A Franck-féle fordítás és kommentár Ulmban 1534-ben hagyta el Hans Varnier műhelyét. Melancthon Franckot „*indoctae conditor historiae*”-nek tartotta, Alexander Hegius Listriust „*non solum Graece et Latine et Hebraice doctum verum etiam medicinae peritus*”-nak tudta. A bázeli kiadás (Listrius—Frobenius) gyűjteményes kötet. Erasmus „*Moriae Encomium*”-ján kívül még két, Beatus Rhenanus kommentálta klasszikus szöveg (Seneca és Synesios de Cyrene) volt benne. Az ulmi kiadás (Franck—Varnier) is gyűjteményes kötet: Agrippa von Nettesheim „*De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium*” az „*Encomium asini*”-val és két teológiai traktátussal „zum tail verteütscht zum tail beschreiben durch Sebastianum Francken von Wörd.”

„Im Basler Sammelband ist er [ti. Erasmus műve] als Dokument noch ungebrochener humanistischer Selbstdarstellung im Traditionsraum der Antike zu sehen, der Ulmer Druck reduziert ihn auf das unumgängliche Mass, am Rande der «Haylossigkaitt, Eyttelkaytt und

im Grunde sind es nur drei Themen: Ketzerei, Laster, Hofleben, um den Inhalt erst einmal mit drei Schlagworten anzudeuten.” (STACKMANN 1967. 145.)

190 STACKMANN 1967. 159.

191 HESS 1975.

ungewissheit aller Menschlichen Künste und Wissenschaften» die Rede der «Thorheit» besser zu verstehen.”¹⁹²

Azok a források, amelyek tipológiánkban az első csoportot alkotják, általában az említett két művet „Ovidius Metamorphoses” és „Erasmus Encomia Morium”, esetleg „Erasmus Encomia Morium deutsch” formában említik. Ezen adatok alapján kommentáljuk mi az illető tulajdonos olvasottságát „antik auktorok ismerete”-ként, illetve „kortárs, közalkortárs humanista szövegek ismerete”-ként. A könyvjegyzékek feloldása tehát ezért is olyan fontos. Igaz, a hozott példák esetében — más forrás híján — lehetetlen megállapítani, melyik kiadásról van szó.

Itt térnénk rá arra a forráscsoportra, illetve interpretációs lehetőségekre, amely a nyomtatott könyvek kéziratos bejegyzéseinek kutatásában és ezen adatoknak a könyvjegyzékekkel való szembesíthetőségében rejlik.¹⁹³ Az eddigi hazai tapasztalatok azt mutatják, hogy a possessorbejegyzések alapján rekonstruált könyvtárak tulajdonosaitól nem maradt fenn könyvjegyzék,¹⁹⁴ illetve a jegyzéktulajdonosoknak csak egy-egy könyve került elő.

A könyvbejegyzések kutatása azonban nem csak az egyes volt gyűjtemények részbeni rekonstrukciójára jó, hanem lehetővé teszi az olvasási szokások megismerését: például az aláhúzások, a kiemelő jelek, a viták a margón, a megjegyzések a szöveghez stb.¹⁹⁵

A citátumregiszterek elkészítése egyik oldalról az író értelmiség hiányzó könyvjegyzékeit pótolná, másrészt rámutatna arra is, hogyan olvasták szerzőink az európai irodalmat, s lehetőség nyílna

192 HESS 1975. 145.

193 BORSA Gedeon és VÁSÁRHELYI Judit vezetésével folyik az a feltáró munka, amely a hazai egyházi gyűjteményekben őrzött XV–XVI. századi könyveket regisztrálja; KULCSÁR Péter pedig egy, a nyomtatott könyvek kéziratos bejegyzéseit összegyűjtő kutatást irányít.

194 DANKANITS 1974.; ADATTÁR 16/1.

195 Elméleti kérdésfeltevésekkel: MILDE 1988.

(mert általában említik) a pontos azonosításra: kommentár, kiadás.¹⁹⁶

Az egyes citátumok elemzése pedig rámutathat olyan, egyes szerzők hazai recepciójának pontos megítélését segítő szempontokra, miszerint egy-egy szerzőt milyen szellemben, milyen szövegösszefüggésben idéznek. Balázs Mihály mutatott rá például arra, hogy az erdélyi unitáriusok Erasmusra való hivatkozása tulajdonképpen csak a tekintély, s nem a teológus segítségül hívása; Antonio Possevino, amikor velük vitatkozik, elsősorban e tekintélyt akarja lerombolni, s nem az egyéb, ugyancsak citált teológusok nézeteit megcáfolni.¹⁹⁷

196 MONOK 1988a

197 BALÁZS Mihály: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Bp., 1988. /Humanizmus és reformáció 14./ 31–32.

Olvasmánytörténeti források kutatása, nyilvántartása és kiadása

A magyar „könyves szakma” abban a szerencsés helyzetben van, hogy egy több, mint 100 éves szakfolyóirat áll rendelkezésére kutatási eredményei közreadásához: a Magyar Könyvszemle. E folyóirat történetében öröndetesen csak rövid időszakok voltak, amikor a könyv-, a könyvtár-, a könyvkiadás-, a nyomdászat-, a sajtó- és az olvasmánytörténet dokumentumainak felmutatása háttérbe szorult. A forrásközlemények mellett többségükben a tanulmányok is adattári elemet is tartalmazó feldolgozások. A jól működő folyóirat mellett meglepő az összefoglaló jellegű könyvek kicsiny száma — a nyomdásztörténetre ez éppúgy igaz, mint a minket közelebből érdeklő könyvtár- és olvasmánytörténetre.¹⁹⁸

Ami a kutatások tervszerűségét illeti, talán nem túlzás azt állítani, hogy az 1526—1750 közé eső időszak nem öröndett igazán népszerűségnek; pedig a Bibliotheca Corviniana magaslataból szemlélt két évszázad csak néhány szempontból tűnhet szürkének.¹⁹⁹ Iványi Béla szívs és programszerű levéltári kutatómunkájának eredményei²⁰⁰ mellett a helytörténeti, az intézmény-, s főleg az iskolatörténeti kutatások bizonyították — ha ki nem is mondatott —, hogy a tüdő, amelyben a Hódoltság-kori Magyarország művelődését, könyves kultúráját szemlélték, torz volt: A képet csak kiegészítette, új alapra azonban nem helyezte az egyes kiemelkedő személyek (Zrínyi Miklós, Rákóczi Ferenc stb.) irodalmi vagy éppen politikai tevékenysége háttereként felmutatott könyvgyűjtemény; a műveltség, a tájékozottság bizonyítéka.²⁰¹

198 GULYÁS 1961., KK 1963., KVTTÖRT 1987.

199 KVTTÖRT 1987. például a középkori könyvtártörténetet többszörös terjedelemben tárgyalja, mint a XVI—XVII. századot.

200 ADATTÁR 11.

201 KLANICZAY 1987. a kivétel; Zrínyi Miklós politikai műveltségét a költő

Az ismert, a vizsgált korból származó jegyzékszerű olvasmány-történeti források száma talán nem véletlenül maradt 100 alatt akkor, amikor 1979-ben Keserű Bálint elindította a máig sem befejezett szervezett kutatási munkát, amely a bevezetés első részében megfogalmazott célokat tűzte ki. Ezzel párhuzamosan indultak az ugyancsak tervszerű, a meglévő könyvanyag korszerű feltárását célzó kutatási munkálatok, amelyek keretében nagyobbrészt a tipológiában a II. számmal jelölt csoporthoz tartozó források kerültek a szakemberek kezébe.²⁰²

A további kutatások tervezhetőségét, az egyes levéltárak fondjegyzékei alapján az átnézendő iratcsomók kijelölését talán ez a tipológia is segíteni fogja.

Dolgozatunk forráskritikai részében hangsúlyoztuk, hogy a levél- és kéziratári források interpretációs lehetőségei sok szempontból korlátozottak, ezen dokumentumoknak a más forrástípusokból vett kiegészítése kívánatos. Éppen ezért tartjuk különösen fontosnak egy olyan információs rendszer felállítást, amely valamennyi, a korszakra vonatkozó dokumentumot együtt kezel, azaz a jegyzékszerű forrásokat, azok kézikönyvekkel való feloldását, a ma is meglévő könyvanyag katalógusát, amely katalógusban az egyes tételek címleírása kitér a könyvben lévő nem nyomtatott elemekre is (possessorbejegyzések, margináliák stb.); kiegészülve mindez a vonatkozó szekunder irodalom bibliográfiájával. Az információs rendszer tartalmi elemei természetesen nem születnek egyetlen struktúrában, s a gyakorlatban minden egyes rész-adatbázisa másutt készül. Ezen adatbázisoknak a nem túl távoli jövőben történő egyesítése azonban mindenképpen elengedhetetlen.

Munkánk jelenlegi szakaszában megteremtettük azt az alap adat-

könyveit kézbevéve, megismerve jellemzi. — A nyomdászat-történet vonatkozásában a retrospektív nemzeti bibliográfia készítése során keletkeztek immár modern feldolgozások, amelyek sajnos még csak kéziratos formában vehetők kézbe (Ecsedy Judit, Pavercsik Ilona).

202 A BORSA Gedeon és VÁSÁRHELYI Judit irányította, a „XVI—XVI. századi könyvek hazai egyházi gyűjteményeinkben,” és a KULCSÁR Péter vezette „Kéziratos bejegyzések nyomtatott könyvekben” kutatási irányokra gondolunk.

bázist, amely az egyes könyvjegyzékeket tekinti adategységnek, s egy jegyzék leírását három részre osztja: a tulajdonosra, a gyűjteményre, illetve a jegyzékre vonatkozó adatokat rögzíti egyetlen egységben (rekordban). Emellett, alapulvéve a ma is meglévő könyvek leírására használt adatlap rubrikáit, olyan adatbázist szerkesztettünk, amelynek a korabeli jegyzékeink egyes tételei az alapegységei (rekordjai). Az alábbiakban e két adatbázis leírását végezzük el röviden:

1. A könyvjegyzékek adatbázisa:

Egy-egy könyvjegyzékről a következő adatokat rögzítjük (ha van információ) — egy-egy rekord a következő mezőkből épül fel:

a **dokumentum dátuma** (15 0 0)*; KtF (a bibliográfiai nyilvántartás azonosító száma) (25 0 1)

a **tulajdonos neve** (200 0 0); származása (polgár, nemes, főnemes) (80 0 0); élt dátummal (25 0 0); élt hol (itt területet adunk meg: Felvidék, Partium, Erdély, Nyugat-Magyarország, Horvátország) (200 0 1); neme (1 = férfi, 2 = nő) (1 0 0); foglalkozása (200 0 1); nemzetisége (25 0 1); vallása (200 0 1) iskolai kollégium (300 0 1); iskolai universitas (1000 0 1); írása publikált (igen-nem) (1 0 0); írása manuscriptum (igen-nem) (1 0 0)

a **gyűjtemény helye** (150 0 0); a gyűjtemény keletkezési ideje (25 0 0); /a gyűjtemény jellege (intézményi-magán) kiderül a tipológiai besorolásból/

a **jegyzék leírója** (1 = a gyűjtő, 2 = a gyűjtő hozzátartozója, 3 = a gyűjtő megbízottja, 4 = hivatalos személy, 5 = nem tudjuk) (1 0 0); a jegyzék egykori lelőhelye (300 0 0); a jegyzék mai lelőhelye (300 0 0); a jegyzék kiadása (1500 0 1); Az „Adattár...” sorozatban hol jelent meg (25 0 1); a jegyzék tipológiai helye (20 0 1); a jegyzék tételszáma (hány könyv szerepel rajta) (4 0 0)

megjegyzés (1000 0 0)

* Az első szám jelöli a mező hosszát, a második azt, hogy szövegmezőről van szó (0), a harmadik azt, hogy ismétlődő mezőről van-e szó (0=nem, 1=igen), tehát azt, hogy a jegyzékre az adott mezőben többféle információ vonatkozhat, vagy sem.

Jóllehet a rekord felépítése önmagát magyarázza, talán nem felesleges néhány kiegészítő megjegyzés. A mezők megválasztása úgy történt, hogy a rekord maga ne csak a könyvjegyzékek regisztrálására legyen alkalmas, s úgy, hogy más, nem könyvtár-, illetve olvasmánytörténeti adatbázishoz is kapcsolódhasson.

A *dokumentum* elnevezés tehát nem véletlen: a tipológiában a II.1., II.2. és II.5. típusú dokumentumokat ugyanis (tehát lényegében a töredék adatokat) ugyanitt rögzíthetjük, csak éppen nagyon kevés mezőt tudunk kitölteni. Ha azonban néhány év múlva például Magyarország helyrajzi könyvtártörténeti bibliográfiáját akarnánk összeállítani, akkor alapja a „gyűjtemény helye” mező lenne — ha nincs jegyzékszerű adatunk, akkor is tudunk egy-egy könyvtár bizonyos helységben való voltáról. Mivel ma még ezen töredék-adat adatbázis építése nem kezdődött meg, az olyan gyűjteményeknél, amelyeknek ismert korabeli jegyzékük és még egyéb apró adat is ismert állományukról, történetükről: most a megjegyzés rovatban rögzíthetjük.

Ugyanígy a tulajdonos iskolai végzettségére vonatkozó kérdések is részben a kapcsolódást hivatottak biztosítani a „Hazai iskolai matrikulák,” illetve a „Magyarországi tanulók külföldön” adatbázisokhoz; a publikált vagy kéziratban ismert művek igen/nem meglétének rögzítése pedig jelzi a II.3. forrástípus elkészíthetőségét (citátum regiszterek).

2. Az egyes könyvtételek adatbázisa:

Ez az adatbázis szolgálna ideális esetben minden olyan könyves munkát, amelyet az eddigiekben említettünk. Maga a rekord is a 187. jegyzetben említett, Borsa Gedeon és Pavercsik Ilona által irányított, a ma is meglévő könyvanyag katalogizálására kialakított adatlapot vette alapul (ezt az adatlapot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártörténeti és Bibliográfiai Bizottsága is véleményezte). Kiegészítését csupán egy helyen tartottuk indokoltnak, nevezetesen az első mezőt tettük hozzá (a korabeli jegyzéken szereplő címleírás rögzítésére). A rekord felépítése tehát:

A kéziratok eredeti

egyres tételeinek olvasata (original, 400 0 0)

A feloldás:

a szerző(k) neve(i) (auk, 1400 0 1); a mű címe (cim, 1400 0 0); a kiadás helye(i) (hely, 400 0 1); a kiadás éve (ev, 400 0 1); a nyomdász(ok) vagy kiadó(k) neve(i) (nyom 400 0 1); a kötet terjedelme (terj, 400 0 0); bibliográfiai azonosító számok (azon, 400 0 1)

A példány leírása:

a könyvtár, ahol megtalálható, kóddal (kvt, 400 0 0); a mai raktári jelzet (jelz, 400 0 0); ha kolligátum, hányadik tagja a kötetnek (coll, 10 0 0); régi raktári jelzetek (rak1, 10 0 0; rak, 10 0 0; rak3, 10 0 0; rak4, 10 0 0; rak5, 10 0 0); a kötetben szereplő exlibris, illetve supra libros szövege (exl, 400 0 1); kéziratok bejegyzések helye, betűhív szövege (msad, 800 0 0); az illusztrációk jellemzése, felsorolása (ill, 400 0 0); a kötés anyaga (kota, 400 0 0); a kötés dátuma (kotd, 400 0 0); a kötés színe (kotsz, 400 0 0); a kapcsolatok állapota, meglétére vonatkozó megjegyzések (kapc, 400 0 0); a metszés milyensége (metszes, 400 0 0)

A könyvre vonatkozó információk feldolgozottsága:

publikálták-e már a kötet leírását (ki, és hol) (kiadta, 400 0 0; kiadh, 400 0 0); a tulajdonosok felsorolása kiemelten, a ma használt névalakban, jelezve a korabeli írásmódot (poss, 1000 0 1); a mű tárgyszavazása (targysz, 1000 0 1); a mű nyelve (nyelv, 25 0 1); annak jelzése, hogy kéziratról van-e szó (kezir, 400 0 0); megjegyzés (megj, 1400 0 0)

Jól tudjuk, hogy a kötetre vonatkozó információk feldolgozásának két nagyon sokat vitatott, s még hosszú egyeztető munkát igénylő pontja van. Az egyik a korabeli nevek egységes írása. Alapul természetesen két alapvető munkát vehetünk: a MTA Irodalomtudományi Intézetében kidolgozott ajánlást,²⁰³ illetve a Régi magyarországi szerzők gyakorlatát.²⁰⁴

203 Régi magyar nevek használata (kézirat).

204 Régi magyarországi szerzők. Összeáll. PINTÉR Gábor. Bp., 1989.

Sokkal nehezebb kérdés a tárgyszórendszer kidolgozása. Ezen a téren sajnos a nemzetközi együttműködés is elmarad a könyvtáros világban egyébként megszokott színvonaltól: nem létezik egységes tárgyszó-katalógus, különösen nem egy kijelölt (természetes vagy mesterséges) nyelven. Mivel minden nemzet csaknem teljes mértékben az országban hivatalos nyelvet használja,²⁰⁵ mi is indulásképpen a magyar nyelven való tárgyszavazás mellett döntöttünk.

A tárgyszó tartalmi mélységét tekintve még kevésbé lehetséges az együttműködés. Egy-egy kutatási irány még sokáig, a maga által tervezett interpretáció mélységéhez fogja szabni azt a mércét, amelyet a tárgyszavak kijelöléséhez használ majd. Kiindulópontként az RMNy alkalmazta tárgyszavakat tudjuk figyelmébe ajánlani mindazoknak, akik Magyarországon ilyen jellegű munkát végeznek.

A feltárt források kiadása

Az 1994. év végén lezáruló szervezett kutatások után várhatóan közel 2000 olyan, a könyv birtoklására, használatára vonatkozó feljegyzés lesz birtokunkban, amely legalább 5 különböző művet említ. Ezeknek a könyvjegyzékeknek körülbelül a fele jelent meg eddig nyomtatásban, de szándékaink szerint 1996-ra valamennyi kézbevehető lesz egyszerű szövegolvasatban.

A feltárt források használatát, a feldolgozó munka egyszerűbbé tételét azzal gondoltuk segíteni, hogy valamennyit az „Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” sorozatban adjuk ki, függetlenül attól, hogy az eddig már másutt is megjelent.

Tipológiánkat a tervezett kutatás lezárásaként gondoljuk az akkor hozzáférhető jegyzékek mostani rendszer szerinti leírásával együtt publikálni. Ez nem jelenti azt, hogy a jegyzékek feldolgozásáról lemondanánk. Az oly sokszor emlegetett kumulatív index két mutatót fog tartalmazni az általunk kiadott jegyzékekhez:

205 Belgiumban a Bibliothèque Royale Albert Ier régi gyűjteménye például az angol nyelvű könyvet angolul, a franciát franciául, a németet németül, az összes többi (a latint is!) két nyelven, flamandul és franciául tárgyszavazza.

(1) A könyvjegyzékek időrendes jegyzéke valamennyi rajta szereplő, már feloldott tétel azonosító számával, illetve utalással a jegyzéken nem szereplő, de possessorbejegyzésekből identifikált könyvekre.

(2) Az azonosított könyvtételek, utalással azokra a jegyzékekre, amelyeken előfordulnak.

Az azonosításon minden esetben olyan mértékig való feldolgozást értünk, amely egy kompromisszumon alapul. A kompromisszumra ugyanis gyakorlati okoknál fogva van szükség: az azonosítás mélységében nem mehetünk el mindenütt például a Zrínyi-könyvtár esetében látottig.²⁰⁶ Addig lesznek más, monográfiyszerűen feldolgozott könyvtárak (Rákóczi-könyvtár, Thurzó-könyvtár stb.), a lehetőség szerinti legalaposabban megfejtett könyvjegyzékek. A nagy tömeg azonban (főként a polgárkönyvtárak) csupán a ma Magyarországon hozzáférhető kézikönyvek segítségével azonosított szerző-név és könyvcím lesz.

A kumulatív index összeállítása már elkezdődött, de minden bizonnyal rengeteg időt vesz majd igénybe akár egy meglehetősen elfogadható szintre juttatása is. Éppen ezért alakítottuk ki azt a gyakorlatot, amelyet az Adattár 13. utószavában már leírtunk,²⁰⁷ s amelyet azóta igyekeztünk betartani, miszerint:

A kiadás alapjául a jegyzék eredetije, illetve annak valamilyen fotomechanikus másolata szolgál. Vonatkozik ez a már megjelent könyvlistákra is; megkeresve az eredetit, sorozatunkban annak alapján jelent meg. Kivételként sajnos előfordult, hogy a jegyzék eredetije azóta elpusztult, miután kiadták vagy valaki lemásolta, s a hagyatékában maradt fenn. Ekkor csak a meglévő kópiát tudtuk a kiadás alapjává tenni.

A kiadás során megtartottuk a jegyzék eredeti formáját, elsősorban azért, mert a korabeli jegyző gyakran a kolligátumot úgy jelölte, hogy egyetlen tételszám alatt sorolta fel a műveket.

A névalakok egybe- és különírásában, a kis- és nagybetűk használatában, valamint a központosításban az eredeti iratot követtük. A rövidítések közül nem oldottuk fel a Sanctus, a Dominus, a

206 ZRÍNYI-KVT. 1992.

207 ADATTÁR 13/1. 188–190.

Magister, a Frater, a Reverendus Pater ponttal jelölt abbreviációit. Jelölés nélkül oldottuk fel a pro-, per-, prae-, a con- és -us, a -que és item, valamint a nazálisok és ragvégződések szigláit. A személynevek rövidítéseit, az epla, egla, eppus, lrae stb. típusú alakokat zárójelben oldottuk fel.

A nyilvánvalón hibás leírásokat sem korrigáltuk, csak jeleztük, hogy észrevettük a hibát.

A jegyzékhez fűzött jegyzetekben is azt a szempontot érvényesítettük, hogy az adott helyen nem életrajzot, eszmetörténeti portrét stb. írunk, hanem a birtokolt könyveket soroljuk fel. Ennek megfelelően inkább a tulajdonos könyves ügyeire vonatkozóan törekedtünk teljességre.

A kötetek végén lévő egyszerű személy- és helynévmutató a kiírt nevekre való utalásra korlátozódott; meg sem kíséreltük a tételek azonosításával szétválasztani az egyes azonos nevű személyeket. Ezeket a gondokat a reményeink szerinti kumulatív index oldja majd meg.

Zárszó

1963-ban az addigi könyves kutatások eredményeinek összefoglalásaként megjelent a két kötetes Kovács Máté szerkesztette mű,²⁰⁸ s ez akkor megfelelt a vele szemben támasztott igényeknek. Azóta azonban, s különösen az elmúlt két évtizedben nagyon sok minden történt. A könyvvvel kapcsolatos diszciplínák — egy-egy kiemelt feladat megoldására alakult kutatócsoportnak (retrospektív nemzeti bibliográfia, Corvina-kutatások, könyvkötéstörténeti adattár, fragmenta codicum stb.) köszönhetően, vagy más tudományterület segédtudományaként (iskolatörténet, irodalomtörténet stb.) — öröndetesen fejlődtek, s remélhetjük, hogy az ezredfordulóig elkészülhet „A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében ...-ig” című új, korszerű összefoglalás.

Ekkorra a tanulmányunkban közelebből vizsgált dokumentumtípusok, az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásainak feldolgozása is elkészülhet, s fontos adalékul szolgálhat majd a nagyobb összefoglalás megírásakor.

Hangsúlyozzuk azonban, csak adalékként. Hiszen az előszóban említett európai szellemi áramlatok hazai recepciója történetének megírására irányuló munkák is csak így kezelhetik ezeket a forrásokat.

Bármelyik nagyobb célt tekintjük is irányadónak, az olvasási szokások vizsgálata elengedhetetlen kutatási terület; s ehhez tudni kell: ki, mit, mikor olvasott (erre a kérdésre részben választ kaphatunk jegyzékeink feldolgozásával); hogyan olvasta, milyen alkalmakkor (a könyv kézbevételeivel, az abban található forrástípusok orientálhatnak a válaszádsban); hogyan használta fel az azokban szerzett

208 KK 1963. az ezután keletkezett szakirodalomból vö. még SOLTÉSZ 1974.

ismereteket (saját műveinek megírásában hivatkozott rájuk, vagy csak a művek tartalmának megismerésével mutathatjuk ki a hatást).

Végezetül tehát elmondhatjuk, jöllehet „A XVI—XVIII. század hazai olvasmányai” kutatási irány keretében a megismert vonatkozó források számban megsokszorozódtak, interpretációjukban és feldolgozásukban nem szakíthatók el a többi, a könyvvel kapcsolatos szakma, illetve az érintkező tudományterületek dokumentumaitól. Eredményes értelmezés csak valamennyi forrástípus együttes használatával érhető el, s külön ki kell emelnünk az autopszia fontosságát. A régi könyv kézbevétele nélkül nagyon nehéz — ha nem lehetetlen — lényeges dolgokat mondani a régi könyvekről.

RÖVIDÍTVE IDÉZETT SZAKIRODALOM

- ABHB Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries. Vol. 1—22. Amsterdam, 1972—1993.
- ACTABIBL. Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi piaristák könyvtára. Összeáll. Varga András. Szeged, 1986. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta Bibliothecaria. Tomus IX. Fasciculus 1./; Régi könyveink és kézirataink katalógusai. A szegedi minoriták könyvtára. Összeáll. Varga András. Szeged, 1991. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta Bibliothecaria. Tomus XI. Fasciculus 4./
- ADATTÁR 10. Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klanczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 10./
- ADATTÁR 11. A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. Herner János, Monok István. Szeged, 1983. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./
- ADATTÁR 12. A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Közread. Berlász Jenő. Sajtó alá rend. Keveházi Katalin, Monok István. Szeged, 1984. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12./

- ADATTÁR 12/2. A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587). Gulyás Pál olvasatában. Szerk. Monok István. Szeged, 1992. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 12/2./
- ADATTÁR 13. Magyarországi magánkönyvtárak. 1533—1657. Sajtó alá rend. Varga András. Bp.—Szeged, 1986. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13./
- ADATTÁR 13/2. Magyarországi magánkönyvtárak. II. 1580—1721. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Bp.—Szeged, 1992. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 13/2./
- ADATTÁR 14. Partiumi könyvesházak 1621—1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Szerk. Monok István, Varga András. Bp.—Szeged, 1988. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 14./
- ADATTÁR 15. Kassa város olvasmányai. 1562—1731. Szerk. Monok István. Szeged, 1990. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15./
- ADATTÁR 16/1. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579—1604. Szeged, 1991. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/1./
- ADATTÁR 16/2. Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szeged, 1991. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/2./

- ADATTÁR 17/1. Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szerk.: Monok István, Varga András. Szeged, 1990. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/1./
- ADATTÁR 18. Nyugat-magyarországi könyvesházak. Sopron, Kábold, Kismarton, Kőszeg, Modor, Ruszt. Szerk. Grüll Tibor, Monok István. Szeged, 1993. /Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18./
- ANDERHUB 1980. Andreas Anderhub: Grundzüge einer Quellenkunde zur Bibliotheksgeschichte. = Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis. Hrsg. von Peter Vodosek. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 7./ 142—156.
- APPONYI Apponyi, Alexander: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. I—IV. München, 1903—1927.
- AUERBACH 1933. Eugen Auerbach: Das französische Publikum des 17. Jahrhunderts. München, 1933. /Münchener romanistische Arbeiten. 3./
- BARBIER 1872. Dictionnaire des ouvrages anonymes. Par Antoine-Alexandre Barbier. Vol. I—V. Paris, 1872.
- BÁTORI—WEYRAUCH 1982. Ingrid Bátoriné-Erdmann Weyrauch: Die bürgerliche Elit der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrliche Stadt im 16. Jahrhundert. Tübingen, 1982.

- BAULANT 1978.** Micheline Baulant: Die Kodierung von Nachlassinventaren. = Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit. Hrsg. von Franz Irsigler. Stuttgart, 1978. /Historisch- Sozialwissenschaftliche Forschungen. 4./ 101—126.
- BAULANT 1980.** Micheline Baulant: Typologie des inventaires après décès. = WAGENINGEN 1980. 33—42.
- BBB** Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte. Beard. von Horst Meyer. Bde. 1—10. Bad Iburg, 1981—1992.
- BÉRENGER 1979.** Jean Bérenger: Les testaments du Maréchal de Basse-Autriche. = VOGLER 1979. 291—303.
- BERGER 1981.** Günter Berger: Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens. Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte, 5(1981) 368—380.
- BERLÁSZ 1973.** Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16—17. században. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei. 1973. Bp., 1973. 203—215. (ugyanez németül: Magyar Könyvszemle 1974)
- BERLÁSZ 1974.** Berlász Jenő: Magyarország egyházi könyvtárai a XVI—XVIII. században. = RKK 1974. 211—226.
- BIASI 1948.** Franz Biasi: Die lutherische Bewegung in der Herrschaft Kitzbühel von ihren Anfängen bis zum Tod Ferdinands II. Doktorschrift. Innsbruck, 1948. Mschr.
- BIBLCLASS** Draudius, Georgius: Bibliotheca classica, sive catalogus officinalis. Francofurti a. M., 1625.

- BIBLHUNG** Csapodi Csaba—Csapodiné Gárdonyi Klára: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. A—J. Bp., 1988. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 23(92)/
- BLC** British Museum. General catalogue of printed books. Photolithographic ed. to 1955. Vol. 1—263. London, 1965—1966.
- BN** Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs. Vol. 1—231. Paris, 1897—1981.
- BOHATTA 1937.** BOHATTA, Hanns: Bibliographie der Breviere 1501—1850. Leipzig 1937.
- BORBÉLY 1961.** Borbély Andor: Az esztergomi „Bibliotheca” Fugger-gyűjteményének eredete. Magyar Könyvszemle 1961. 469—475.
- BORM 1982.** Catalogi Nundiales 1571—1852. Die Frankfurter und Leipziger Messkataloge der Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (HAB). Hrsg. von Wolfgang Borm. Wolfenbüttel, 1982. /Repertorien zur Erforschung der frühen Neuzeit. Bd. 5./
- BORSCHIED 1979.** Les inventaires wurtembergeois: une chance pour l'histoire sociale. Programme et premiers résultats. = VÖGLER 1979. 205—230.
- BR** Cockx-Indestege, Elly — Glorieux, Geneviève: Belgica typographica 1541—1600. I. Bibliotheca Regia Bruxellensis. Nieuwkoop, 1968. /=Nationaal Centrum voor de Archeologie en de Geschiedenis van het Boek. II./

- BREYMAYER 1984. Reinhard Breymayer: Auktionskataloge deutscher Piaristenbibliotheken. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./113—208.
- BRUNET Brunet, Jacques—Charles: Manuel du libraire et de l'amateur de livres. 5e éd. I—VI. Paris, 1860—1865.
- BSB Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetischer Katalog 1501—1840. Bde. I—LX. München—London—New York—Paris, 1987—1990.
- CHEVALIER 1985. Maxime Chevalier: Lectura y lectores en la Espana de los siglos XVI. y XVII. Madrid, 1985.
- ČIČAJ 1981. Viliam Čičaj: K niektorým otázkam vyskumu súkromných kniznic obivateľov nasich miest v období neskorého feudalizmu. (Városaink lakossága magánkönyvtárai kutatásának egyes kérdéseihez a kései feudalizmus korában.) Kniha, 1981. 28—38.
- COULET 1977. Noël Coulet: Les visites pastorales. Turnhout, 1977. /Typologie des sources du Moyen Age occidental. Fasc. 23./
- CHRISMAN 1982. Miriam Usher Chrisman: Lay Culture, Learned Culture. Books and Social Change in Strasbourg, 1480—1599.
- DANKANITS 1974. Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. (németül: Bearb. von Gustav Gündisch. Bukarest, 1982: Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen.)

- DEROLEZ 1979. Albert Derolez: Les catalogues de bibliothèques. Turhout, 1979. /Typologie des sources du Moyen Age occidental. Fasc. 31./
- DOUCET 1956. Roger Doucet: Les bibliothèques Parisiennes au XVIe siècle. Paris, 1956.
- DÜMMERTH 1987. Dümmerth Dezső: A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561—1635); A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai (1586—1605) = D. D.: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 1987. 93—144.
- EBL Theodor Georgi: Europäisches Bücherlexicon. Leipzig, 1742.
- EHRMANN 1965. Albert Ehrmann: The distribution of books by catalogues. From invention of printing to A. D. 1800. Cambridge, 1965.
- EICHLER 1903. Ferdinand Eichler: Quellensammlung zur Geschichte des deutschen Bibliothekswesen. = Centralblatt für Bibliothekswesen. 20(1903) 221—229.
- EISENSTEIN 1979. Elisabeth Eisenstein: The printing press as an agent of change. Communications and cultural transformation in early-modern Europe. Vol. I—II. Cambridge, 1979.
- ENCYCL. 1955. Encyclopedia of Library History. Pretoria, 1955.
- ENGELSING 1969. Rolf Engelsing: Deutsche Verlegerplakate des 17. Jahrhunderts. = Archiv für Geschichte des Buchwesens. 9(1969). 217—238.
- ENGELSING 1970. Rolf Engelsing: Padauer Verlegerplakate des 17. Jahrhunderts. = Gutenberg-Jahrbuch, 1970. 258—263.
- ENGELSING 1971. Rolf Engelsing: Deutsche Bücherplakate des 17. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1971.

- ENGELSING 1974. Rolf Engelsing: Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500—1800. Stuttgart, 1974.
- FABIAN 1972—1974. Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts. Faks. Ausgabe. Hrsg. von Bernhard Fabian. Bd. 1—4. New York—Hildesheim, 1972—1974.
- FARKAS 1992. Farkas Gábor: A 16—17. századi polgári könyvtárak típusai. Magyar Könyvszemle 1992. 100—121.
- FEBVRE 1941. Lucien Febvre: Ce qu'on peut trouver dans une série d'inventaires mobiliers. Annales d'histoire sociale, 1941. 41—54.
- FIGEAC 1986. Michel Figeac: La culture nobiliaire au travers des bibliothèques: l'exemple bordelais à la fin du XVIIIe siècle. Revue Française d'Histoire du Livre. 1986. 389—413.
- GARDEN 1967. M. Garden: Les inventaires après décès: sources global de l'histoire sociale lyonnaise au juxtaposition de monographies familiales. Cahiers d'Histoire XII(1967) 153—173.
- GEBAUER 1981. Hans Dieter Gebauer: Bücherauktionen in Deutschen im 17. Jahrhundert. Bonn, 1981. /Bonner Beiträge zur Bibliotheks- und Bücherkunde. Bd. 28./
- GEBAUER 1984. Eine Helmstedter Bücherauktion von 1661. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 79—112.
- GENICOT 1972. Typologie des sources du Moyen Age occidental. Fasc. 1. Introduction. Par Léopold Genicot. Turnhout, 1972.

- GERZ—GUARDA 1985. Veronika Gerz von Büren—Donatella Nebbiai-Dalla Guarda: Les catalogues de bibliothèque comme source pour l'histoire intellectuelle: le cas de trois bibliothèques monastiques française à la fin du XVe siècle. = La France de la fin du XVe siècle. — Renouveau et apogée. Actes du Colloque Internationale du CNRS. Publ. sous la direction de Bernard Chevalier, Philippe Contamine. Paris, 1985. 283—299.
- GIESECKE 1991. Michael Giesecke: Der Buchdruck der frühen Neuzeit. Eine historische Fallstudie neuer Informations- und Kommunikationstechnologien. Frankfurt am Main, 1991.
- GOLDFRIEDRICH 1908. Johann Goldfriedrich: Geschichte des deutschen Buchhandels vom Westfälischen Frieden bis zum Beginn der klassischen Literaturperiode. Leipzig, 1908.
- GÖPFERT—WEYRAUCH 1988. „Unmoralisch an sich“. Zensur im 18. und 19. Jahrhundert. Hrsg. von Herbert Georg Göpfert, Erdmann Weyrauch. Wiesbaden, 1988. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 13./
- GPB Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken 1—14. [A — Beethordnung]. Berlin, 1931—1939.
- GRIMM 1975. Literatur und Leser. Theorien und Modell zur Rezeption literarischer Werke. Hrsg. von Gunter Grimm. Stuttgart, 1975.
- GRÜLL 1992. Grüll Tibor: Könyv és könyvtár a XVI—XVII. századi Sopronban. Szeged, 1994. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok VI./
- GULYÁS 1941. Gulyás Pál: Zsámboky János könyvtára. Bp., 1941. — Facsimile: ADATTÁR 12/2.
- GULYÁS 1961. Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. I—III. kötet. Bp., 1961.

- GÜNDISCH 1987. Gustav Gündisch: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln—Wien, 1987, Böhlau. /Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14./
- GW Gesamtkatalog der Wiegendrucke. I—VIII. Leipzig—Berlin, 1925—1978.
- HAB Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel
- HARSÁNYI 1917. Harsányi István: A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa. Bp., 1917.
- HÁZI 1958. Jenő Házi: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg—Vasvár in Burgenland Teil des Komitats Eisenburg in den Jahren 1697—1698. Eisenstadt, 1958.
- HEIMBÜRGE 1982. Günter Heimbürge: Literaturvermittlung in Leipzig in der Zeit von 1650 bis 1700. Diss. A. Potsdam, 1982. Kézirat, HAB BB 27 4182.
- HERMANN 1973. Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. /Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1./
- HERMANN—ÉBERHARDT 1942. Hermann Egyed—Éberhardt Béla: A vespérműi egyházmegye könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. Veszprém, 1942.
- HESS 1975. Günter Hess: Kommentarstruktur und Leser. Das „Lob der Torheit“ des Erasmus von Rotterdam, kommentiert von Gerardus Listrius und Sebastian Franck. = Der Kommentar in der Renaissance. Hrsg. von August Buck, Otto Herding. Bonn, 1975. 141—165.

- HOFFMANN 1860. Lorenz Friedrich Hoffmann: Sortiments-Katalog eines alten hamburgischen Buchhändlers (1590). = *Serapaeum* 21(1860) 218—223.
- HOLL 1982. Béla Holl: Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo. = Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti Italo—Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese. A cura di Béla Köpeczi e Péter Sárközy. Bp., 1982. 211—224.
- HOLTZMANN—BOHATTA 1902—1928. Deutsches Anonymen-Lexikon 1501—1850. Bearb. von Michael Holtzmann, Hanns Bohatta. Bde I—VI. Weimar, 1902—1928.
- HORDEN 1980. Halkett and Laing. A Dictionary Anonymous and Pseudonymous publications in the English Language. 1475—1640. Ed. John Horden. Harlow—London, 1980.
- HUMPHREYS 1986. K. W. HUMPHREYS: The Book and the library in society. = *Library History* 7(1986). 105—118.
- ISER 1976. Wolfgang Iser: Der Akt des Lesens. München, 1976.
- JÄGER 1987. Georg Jäger: Historische Lese(r)forschung. = Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland. Hrsg. von Werner Arnold, Wolfgang Dittrich, Bernhard Zeller. Wiesbaden, 1987. 485—507.

- JÄGER—
SCHÖNERT 1980. Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert. Organisationsformen, Bestände und Publikum. Hrsg. von Georg Jäger, Jörg Schöner. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 3./
- JAKÓ 1957. Jakó Zsigmond: Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. = Kelemen Lajos Emlékkönyv. Bukarest—Kolozsvár, 1957. /A Bolyai Tudományegyetem Kiadványai I. Tanulmányok./ 361—393.
- JAKÓ 1976. Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976.
- JAKÓ 1991. Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác. Erdélyi Múzeum 1991. 76—99. (ugyanaz: Magyar Könyvszemle, 1991. 353—375.)
- JARRICK 1990. Arne Jarrick: Borgare, smafolk och böcker i 1700-talets Stockholm. Historisk tidskrift. 1990. 191—228.
- JAYNE 1983. Sears Jayne: Library Catalogues of the English Renaissance. Reissue with New Preface and Notes — —. London, 1983. St. Paul's Bibliographies.
- KAPP 1886. Friedrich Kapp: Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert. Leipzig, 1886.
- KARÁCSONYI 1915. Magyarország egyháztörténete főbb vonásai-ban 970-től 1900-ig. Nagyvárad, 1915.
- KEVEHÁZI 1985. Katalin Keveházi: Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom 16. bis 18. Jahrhundert. Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 1985. 68—77.

- KEVEHÁZI—
MONOK 1985. Keveházi Katalin — Monok István: XVI—XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXI. Szeged, 1985. 121—128.
- KEVEHÁZI—
MONOK 1988. Keveházi Katalin — Monok István: Egy Sleidanus-kötet története. Adalék Lőcse művelődéstörténete és a tizenötéves háború eseményeihez. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXV. Szeged, 1988. 151—163.
- KEVEHÁZI—
MONOK 1990. Keveházi Katalin—Monok István: A Csongrád megyei Levéltár ferences kódexe. = ADATTÁR 10. 65—82.
- KK 1963. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. Kovács Máté. Bp., 1963. /Nemzeti Könyvtár./
- KLANICZAY 1976. Klaniczay Tibor: Vita a könyv margóján. = K. T. Hagymányok ébresztése. Bp., 1976. 242—248.
- KLANICZAY 1987. Klaniczay Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókörf Zrínyi műveiben. = Irodalom és ideológia a 16—17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp., 1987. /Memoria Saeculorum Hungariae. 5./ 337—400.
- KOKAS 1991. Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI—XVII. századi Kőszegen. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok. III./
- KÓKAY 1990. György Kókay: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, 1990. /Geschichte des Buchhandels. Bd. III./

- KOPPITZ 1973. Hans-Joachim Koppitz: Bemerkungen zum Fach Bibliotheksgeschichte in der Bibliotheksbildung. = Bibliotheksarbeit heute. Beiträge zu Theorie und Praxis. Festschrift für Werner Krieg 65. Geburtstag. Frankfurt am Main, 1973. /Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. 16./ 21—31.
- KRÄMER 1989—1991. Sigfrid Krämer: Handschriftenerbe des deutschen Mittelalters. Teil 1—3. München, 1989—1991. /Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz./
- KRZYS 1975. Richard Krzys: Library historiography. = Encyclopedia of Library and Information Science. Vol. 15. New York, 1975. 294—330.
- KtF I. Magángyűjtemények Magyarországon. 1551—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1981. /Könyvtártörténeti Füzetek. I./
- KtF II. Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1982. /Könyvtártörténeti Füzetek. II./
- KtF III. Magángyűjtemények Magyarországon 1545—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Herner János, Monok István. Szeged, 1983. /Könyvtártörténeti Füzetek. III./
- KtF IV. Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi fejedelemségben 1533—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged, 1985. /Könyvtártörténeti Füzetek. IV./

- KtF V. Magyarországi magángyűjtemények 1561—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerk. Monok István. Szeged, 1989. /Könyvtártörténeti Füzetek. V./
- KtF VI. Intézményi gyűjtemények 1535—1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Farkas Gábor, Monok István, Németh Noémi. Szeged, 1989. /Könyvtártörténeti Füzetek. VI./
- KtF VII. Intézményi- és magángyűjtemények Magyarországon 1722—1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeáll. Monok István, Varga András. Szeged, 1990. /Könyvtártörténeti Füzetek. VII./
- KVTTÖRT 1987. Csapodi Csaba—Tóth András—Vértessy Miklós: Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987.
- LABARRE 1971. Albert Labarre: Le livre dans la vie aménoise de seizième siècle. L'enseignement des inventaires après décès. Paris—Louvain, 1971.
- LABARRE 1974. Albert Labarre: Sur la transmission des livres ancien. = Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973. Hrsg. von Alfred Swierk. Stuttgart, 1974. 111—125.
- LESCAZE 1980. Bernard Lescaze: Livres volés, livres lues à Genève au XVIIe siècle. = Cinq siècles d'imprimerie genevoise. Actes du Colloque international sur l'histoire de l'imprimerie et du livre à Genève. 27—30 avril 1978. Publ. par Jean-Daniel Candaux, Bernard Lescaze. Vol. I. Genève, 1980. 133—150.

- LESEN 1973. Lesen. Ein Handbuch. Lesestoffe. — Leser und Leseverhalten. — Lesewirkungen. — Lezererziehung. — Lesekultur. Hrsg. von Alfred Clemens Baumgärtner. Hamburg, 1973.
- LIPENIUS Phil. Martini Lipenii Bibliotheca realis philosophica omnium materiarum, rerum, titulorum. Tom. I—II. Francofurti ad Moenum, 1682, Sumpt. Johannis Friderici
- LIPENIUS Theol. Martini Lipenii Bibliotheca realis philosophica omnium materiarum, rerum, titulorum in Theologia, Jurisprudentia, medicina et philosophia ... in IV. partes divisa ... Francofurti ad Moenum, 1685, Sumpt. Johannis Friderici
- LUDÁNYI 1990. Ludányi Mária: Könyvtárrendezés Thurzó György udvarában 1611-ben. = ADATTÁR 10. 271—278.
- MARTIN 1959. Henri-Jean Martin: Ce qu'on lisait à Paris au XVIe siècle. Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance. 21(1959) 222—230.
- MARTIN 1969. Henri-Jean Martin: Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle. Vol. I—II. Genève, 1969.
- MARTIN 1987. Henri-Jean Martin: Pour une histoire de la lecture. = H-J. M.: Le livre françaises sous l'Ancien Régime. Paris, 1987. 227—260.
- MCMULLEN 1971. Haynes McMullen: Primary sources in Library Research. = Research Methods in Librarianship. Historical and Bibliographical Methods in Library Research. Papers presented at the Conference on Historical and Bibliographical Methods in Library Research. Ed. by Rolland E. Stevens. London, 1971. /University of Illinois Graduate School of Library Science monography. 10./ 23—41.

- MEINERS—
MOHRMANN—
ROTH 1980. Uwe Meiners—Ruth-E. Mohrmann—Klaus Roth: Inventare als Quellen im Projekt „Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis 20. Jahrhundert“. = WAGENINGEN 1980. 97—114.
- MEYER 1966. Jean Meyer: La noblesse bretonne au XVIIIe siècle. Vol. I—II. Paris, 1966.
- MEYER 1979. Jean Meyer: La documentation notariale et methodology à l'époque moderne. = VOGLER 1979. 31—45.
- MILDE 1971. Wolfgang Milde: Literaturgeschichte und Bibliotheksgeschichte. Bemerkungen über Bücherverzeichnisse und Literaturverbreitung am Beispiel Cassiodors. Jahrbuch für Internationale Germanistik 3(1971) 186—194.
- MILDE 1984. Wolfgang Milde: Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit. (Petrarcha, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel.) = WITTMANN 1984. 19—31.
- MILDE 1988. Wolfgang Milde: De captu lectoris — Von der Wirkung des Buches. = MILDE—SCHUBER 1988. 1—28.
- MILDE—SCHUBER
1988. De captu lectoris. Wirkung des Buches im 15. und 16. Jahrhundert. Hrsg. von Wolfgang Milde, Werner Schubert. Berlin—New York, 1988.
- MONOK 1983. Monok István: Csanaki Máté könyvjegyzéke. Magyar Könyvszemle, 1983. 256—262.
- MONOK 1988. Monok István: Zrínyi Miklós a könyvgyűjtő. (A csáktornyai könyvtár). Irodalomtörténeti Közlemények, 1987—88. [1988] 175—179.

- MONOK 1988a. Monok István: Olvasmánytörténeti forrásaink — értelmiségtörténet. = Az értelmiség Magyarországon a 16—17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 169—181.
- MONOK 1990. István Monok: Zur Quellentypologie der Geschichte des Lesens im 16—17. Jahrhundert in Ungarn. Das Hinterlassenschaftsinventar. Berliner Beiträge zur Hungarologie. 5(1990) 81—88.
- NEUMANN 1955. Hildegard Neumann: Der Bücherbesitz der Tübinger Bürger von 1750—1850. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte des Kleinbürgertums. Tübingen, 1955.
- NICOLAI 1988. Friedrich Nicolai: Verlegersbriefe. Hrsg. von Bernhard Fabian, Marie-Luis Spieckermann. Berlin, 1988.
- NICOLAS 1978. Jean Nicolas: La Savoie au 18e siècle. Noblesse et bourgeoisie. Vol. I—II. Paris, 1978.
- NISIN 1959. Arthur Nisin: La littérature et le lecteur. Paris, 1959.
- NUC The National Union Catalog. Pre-1956 imprints. A cumulative author list representing Library of Congress printed cards and titles reported by other American libraries. Vol. 1 —. London 1968 —.
- ÖTVÖS 1990. Ötvös Péter: A németújvári ferences kolostor könyvtára. Vigilia, 1990/10. 745—748.
- PAISEY 1980. David L. Paisey: Literatur, die nicht in den Messkatalogen steht. = Bücher und Bibliotheken im 17. Jahrhundert in Deutschland. Hrsg. von Paul Raabe. Stuttgart, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 6./ 115—125.

- PIPER 1960. Henning Piper: Testament und Vergabung des Todes wegen in braunschweigischen Stadtrecht des 13. bis 17. Jahrhunderts. Braunschweig, 1960. /Braunschweger Werkstücke. 24./
- PLACCIUS 1708 Theatrum anonymorum et pseudonymorum ... Hamburgi, 1708, Typ. viduae Gothofredi Liebernickelii
- POISSON 1973. Jean-Paul Poisson: De quelques nouvelles utilisations des sources notariales en histoire économique (XVIe—XIXe siècles). *Revue Historique* 249(1973) 5—22.
- POKORNY 1990. Jiri Pokorny: Die Lektüre von Prager Bürgern im 18. Jahrhundert (1700—1789). = Bürgertum in der Habsburger Monarchie. Hrsg. von Ernst Bruckmüller et alii. Wien—Köln, 1990. 149—161.
- PP VOET, Leon: The Plantin Press (1555—1589). A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden. In collab. with Jenny Voet-Grisolle. I—VI. Amsterdam 1980—1983.
- RAABE 1976. Paul Raabe: Was ist Geschichte des Buchwesens? Überlegungen zu einem Forschungsbereich und einer Bildungsaufgabe. = Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe. Nr. 38. 1976. Buchhandlungsgeschichte. Eine Beilage der Historischen Kommission der Börsenvereins. 319—330.
- RAABE 1982. Paul Raabe: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 7(1982) 433—441.

- RAABE 1984. Paul Raabe: Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 275—297.
- RAABE 1984a. Paul Raabe: Bücherlust und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und frühen 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1984. 1—20.
- REPČAK 1974. Josef Repčák: Niektoré otázky vyskumu kniznej kultury. Kniha, 1974. 43—53.
- RICHTER 1964. Die Sammlung von Drucker-, Verleger- und Buchführerkatalogen in den Akten der kaiserlichen Bücherkommission. = Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag. Wiesbaden, 1964. 317—372.
- RICHTER 1965. Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreissigjährigen Krieges. Wiesbaden, 1965.
- RICHTER 1984. Günther Richter: Buchhändlerische Kataloge vom 15. bis um Mitte des 17. Jahrhunderts. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 33—65.
- RKK 1974. Régi könyvek és kéziratok. Tanulmánygyűjtemény. Összeáll. Pintér Márta. Bp., 1974.
- RMK I—III. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. Bp., 1879—1896; Pótlások 1—3. [Kiad.] Dörnyei Sándor, Szálka Irma. Bp., 1990—1991.

- RMNy Régi Magyarországi nyomtatványok. I. 1473—1600. II. 1601—1635. [Kiad.] Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla et alii. Bp., 1971—1983.
- ROTH 1980. Klaus Roth: Zur Auswertung von Nachlassinventaren. = WAGENINGEN 1980. 43—53.
- SAKTOROVÁ 1981. Helena Saktorová: Kniznica Palatina Juraja Thurzu. Kniha, 1981. 72—88.
- SCHUURMAN 1980. Anton Schuurman: Probate inventories: research issues, problems and results. WAGENINGEN 1980. 19—32.
- SCHWOB 1969. Ute Monika Schwob: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert. München, 1969.
- SELM 1980. Bert van Selm: Some Amsterdam Stock catalogues with privited prices from the first half of the seventeenth century. = Quaerendo, 10(1980) 3—46.
- SELM 1982. Bert van Selm: A list of Dutch book auction sale catalogues printed before 1611. = Quaerendo, 12(1982) 95—129.
- SELM 1984. Die frühesten holländischen Auktionskataloge. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 67—78.
- SIPOS 1991. Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok. II./

- SOLTÉSZ 1966. Soltész Zoltánné: XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-gyűjteményében. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei. 1965—1966. Bp., 1966. 115—147.
- SOLTÉSZ 1974. Elisabeth Soltész: Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn. = Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973. Hrsg. von Alfred Swierk. Stuttgart, 1974. 169—277.
- SOLTÉSZ 1993. Soltész Zoltánné: A gyöngyösi ferences könyvtár ősnymtatványinak possessorai. Magyar Könyvszemle, 1993. 129—145.
- SOMMERVOGEL Sommervogel, Carlos: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. 1—10. Bruxelles—Paris 1890—1909.
- STACKMANN 1967. Karl Stackmann: Die Auslegungen des Gerhard Lorchius zum „Metamorphosen“-Nachdichtung Jörk Wickrams. Beschreibung eines deutschen Ovid-Kommentars aus der Reformationszeit. Zeitschrift für deutsche Philologie. 86(1967). Sonderheft: Spätes Mittelalter. Wolfgang Stammeler zum Gedenken. Besorgt von Hugo Moser, Kurt Ruh. 120—160.
- SZARVASI 1939. Szarvasi Margit: Magánkönyvtárak a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és poldárok gyűjteményei). Bp., 1939. /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai VII./
- TAYLOR 1958. Archer B. Taylor: Catalogues of rare books. A chapter in bibliographical history. Kansas, 1958. /University of Kansas public library series. 5./

- TAYLOR 1986. Archer Taylor: Book catalogues: their varieties and uses. Chicago/Illinois, 1957. 2. rev. ed. by William P. Barlow. St. Paul's Bibliographies, 1986.
- TIMÁR 1984. Timár Péter: A Canonica Visitatio. = Múzeumi Kutatások Csongrád megyében. Szeged, 1984. 62—78.
- TOMISA 1992. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647—1674. Sajtó alá rend. Tomisa Ilna. Bp., 1992.
- TÓTH—VÉRTESY 1982. Tóth András—Vértesy Miklós: A Budapesti Egyetemi Könyvtár története. 1561—1944. Bp., 1982.
- VARRY 1985. Dominique Varry: Recherche sur le livre en Normandie: Les bibliothèques de l'eure à la fin du XVIIIème siècle, d'après les saisies révolutionnaires. Tom. 1—2. Thèse de 3e cycle. Université de Paris I. Panthéon-Sorbonne. 1985. Kézirat. ENSSIB, Lyon, Documentation de recherche.
- VÁSÁRHELYI 1980. Vásárhelyi Judit: A Győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. Magyar Könyvszemle, 1980. 117—130., 230—263., 325—349.
- VD/16 Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienen Drucke des XVI. Jahrhunderts. — VD 16 — Hrsg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.): Irmgard Bezzel. Bd. 1— . Stuttgart, 1983— .
- VODOSEK (Hrsg.) 1980. Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis. Hrsg. von Peter Vodosek. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 7./

- VODOSEK 1980. Peter Vodosek: Öffentliche Bibliotheken und kommerzielle Leihbibliotheken. = Die Leihbibliothek als Institution des literarischen Lebens im 18. und 19. Jahrhundert. Hrsg. von Georg Jäger, Jörg Schöner. Stuttgart, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 3./ 327—348.
- VOGLER 1979. Les actes notariés. Source de l'histoire sociale XVIe—XIXe siècles. Publ. par Bernard Vogler. Strasbourg, 1979.
- VOVELLE 1979. Michel Vovelle: Un préalable à toute histoire sérielle: la représentativité sociale du testament (XVI—XIX. siècles) = VOGLER 1979. 257—278.
- WAGENINGEN 1980. Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development. Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5—7. May 1980). Ed by Ad van der Woude, Anton Schurman. Wageningen, 1980.
- WBB Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet (1840—1980). Bearb. von Erdmann Weyrauch. Mitarb. von Cornelia Fricke. Bde. I—III. München—London—New York—Paris, 1989—1992.
- WEBER 1984. Ernst Weber: Sortimentkataloge des 18. Jahrhunderts als literatur- und buchhandelsgeschichtliche Quellen. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 209—257.

- WEIMANN 1980. Karl-Heinz Weimann: Die deutsche Bibliotheksgeschichtsschreibung und ihre Methoden. = Bibliotheksgeschichte als wissenschaftliche Disziplin. Beiträge zu Theorie und Praxis. Hrsg. von Peter Vodosek. Hamburg, 1980. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 7./ 99—105.
- WEINRICH 1971. Harald Weinrich: Literatur für Leser. Essays und Aufsätze zur Literaturwissenschaft. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1971. /Sprache und Literatur./
- WENDT 1964. Bernhard Wendt: Antiquariatskataloge als bibliographische Hilfsmittel für Reformationsdrucke. = Festschrift für Jozef Benzing zum 60. Geburtstag. Wiesbaden, 1964. 476—491.
- WEYRAUCH 1977. Erdmann Weyrauch: Datenverarbeitung als Quellenkritik? Untersuchungen zur Notwendigkeit und Methode der Analyse prozessproduzierten historischer Daten am Beispiel der Stichprobenziehung aus fiskalischen Registern frühneuzeitlicher Städte. = Die Analyse prozess-produzierter Daten. Hrsg. von Paul J. Müller. Stuttgart, 1977. /Historisch- Sozialwissenschaftliche Forschungen. 2./ 141—178.
- WIDMANN 1965. Der deutsche Buchhandel in Urkunden und Quellen. Hrsg. von Hans Widmann. I. Bd. Hamburg, 1965.
- WINANS 1981. Robert B. Winans: A descriptive checklist of book catalogues separately printed in America 1693—1800. Worcester, 1981.

- WITTMANN 1934. Walter Wittmann: Beruf und Buch im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erfassung und Gliederung der Leserschaft im 18. Jahrhundert, insbesondere unter Berücksichtigung des Einflusses auf die Buchproduktion unter Zugrundelegung der Nachlassinventare des Frankfurter Stadtarchivs für die Jahre 1695—1705 und 1796—1805. Frankfurt am Main, 1934.
- WITTMANN 1984. Reinhard Wittmann: Bücherkataloge des 16—18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte. Eine Einführung. = Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Hrsg. von Reinhard Wittmann. Wiesbaden, 1984. /Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens. Bd. 10./ 7—17.
- WITTMANN 1991. Geschichte des deutschen Buchhandels. Ein Überblick. München, 1991.
- ZRÍNYI KVT. 1992. Bibliotheca Zrínyiana. Sajtó alá rend. Hausner Gábor, Klaniczay Tibor, Kovács Sándor Iván, Monok István, Orlovsky Géza. Bp., 1992. /Zrínyi könyvtár. 4./

MONOK, István: Bücherkataloge und Bücherverzeichnisse in Ungarn 1526—1720. (Quellentypologie, Quellenkritik, Quellenausgabe) Szeged, 1993, Scriptum /Aufsätze zur Lesegeschichte V./

Der vorliegende Band präsentiert diejenigen theoretischen Ereignisse, die in den letzten 14 Jahren im Rahmen des Projekts „Buch- und Lesekultur in Ungarn in dem 16—18. Jahrhundert“ aufgearbeitet wurden. Die Arbeit begann im Jahre 1979 und mit ihren Problemstellungen hatte die Absicht, an die aktuellen internationalen Forschungen anzuknüpfen. Der Sinn der historischen Leserforschung wurde zB. von Paul Raabe folgendermassen definiert: „Man möchte die Lesertypen, Lesegewohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.“ Im Vordergrund der Erforschung der ungarischen Buch- und Lesekultur standen die Verzeichnisse von privaten Bibliotheken. Es stand aber ausser Zweifel, dass die Aufarbeitung und Analyse der Rezeption von europäischen Geistesströmungen auch weiterer Quellentypen bedürfen. Manche Wege der Forschung wurden aber von Anfang an ausgeschlossen, so zB. die Frage nach der Buchproduktion (Geschichte des Druck- und Verlagswesens, die Buchillustrationen oder der Buchhandel), sowie die Geschichte der öffentlichen und Stadtbibliotheken wurden nicht zum Ziele der Arbeit gesetzt.

Der eigentliche Schwerpunkt lag in der Erforschung der Ungarischen Sozialgeschichte des Lesens. Hier wurden drei Fragen gestellt und zwar (1) welchen sozialen Schichten die Leser angehörten; (2) welche Bücher gelesen wurden; (3) wie sich die Lesestoffe wechselten? Im Laufe der Forschungsarbeit musste man aber mit einer früher nicht geplanten Erweiterung der Forschungsbasis und damit des Quellenmaterials rechnen. So wurde es notwendig, als Zusammenfassung der bisherigen Arbeit und Vorlage zu den weiteren Untersuchungen eine genaue Typologie der aufgearbeiteten Quellen zusammenzustellen. In diesem Sinne kann diese Arbeit als eine Quellenkunde betrachtet werden. Der Verfasser hat die Ergebnisse dieser Quellenkunde in drei grössere Abschnitte (Die verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte; Die nicht

verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte; Die quellenkritische Interpretation der Dokumente) geordnet. Es ist wichtig, diesmal die wesentlichen Problemkreise dieser drei Abschnitte — wenn auch jetzt ohne Kommentar — darzustellen.

In dem ersten Abschnitt (Die verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte) werden fünf Quellentypen ausführlich untersucht: Katalogmässige Niederschreibungen; Verzeichnismässige Niederschreibungen, d. h. Schriften von den staatlichen Behörden (Verlassenschaftsinventare, Verzeichnisse von Waisenämtern, Testamente, Konfiskationsprotokolle, Protokolle der Gerichtsverfahren wie zB. Prozesse von Schulden und die Protokolle der Canonica Visitationen; Dokumente verschiedener Art wie das Antreten eines Amtes etc.; drittens die verzeichnismässigen Niederschreibungen als die Kataloge von institutionellen Bibliotheken oder Verzeichnisse von privaten Büchereien (Schenkungen, Aufzeichnungen der Entlehnungen und die Verzeichnisse über den Kauf eines privaten Buchbestandes für eine Institution; viertens die Personalschriften (Tagebucheintragen über die zu lesenden oder zu bindenden Bücher); Briefe. Fünftens die übrigen Quellen (Miscellanea) werden behandelt, wie die Aufzeichnungen über die privaten Entlehnungen; über den Kauf und Verkauf; Liste von den Bindungen; die Rechnungen; das Verzeichnis der Eintragungen; das Bücherverzeichnis in einem von nicht staatlichen Behörden zu verschiedenen Zwecken zusammengestellten Inventar.

Der zweite Abschnitt (Die nicht verzeichnismässigen Quellen der Lesegeschichte) beschäftigt sich wiederum mit fünf verschiedenen Quellentypen: (1) Briefe; (2) Quellen der Literatur; (3) Zitate, d. h. Verzeichnisse von Zitaten; (4) Bucheintragen (Possessorvermerke; Marginalien; interlineare Aufzeichnungen und Unterstriche sowie ältere Vermerke von Bibliotheken); (5) fragmentarische Angaben.

Der dritte Abschnitt (Die Quellenkritische Interpretation der Dokumente) wird auch in weitere Einschnitte gegliedert: Aufarbeitung der Kataloge und Verzeichnisse aus bibliographischer sicht; Die Möglichkeit der Identifizierung von einzelnen Büchern; Die Möglichkeit einer Interpretation und die Quellen (Interpretation

aus lese- und wirkungsgeschichtlicher Sicht; das Buchverzeichnis als mentalitätsgeschichtliche Quelle; Gesichtspunkte der Lese- und Wirkungsgeschichte); Die Erforschung, Registrierung und Veröffentlichung der Quellen der Lese- und Wirkungsgeschichte. Im Schlusswort wird dann der Plan einer neuen Monographie über das Buch- und Bibliothekswesen in Ungarn als wichtige Aufgabe der weiteren Forschungen erwähnt.

A135978

11

93.22506 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Freier László